

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Lum

644

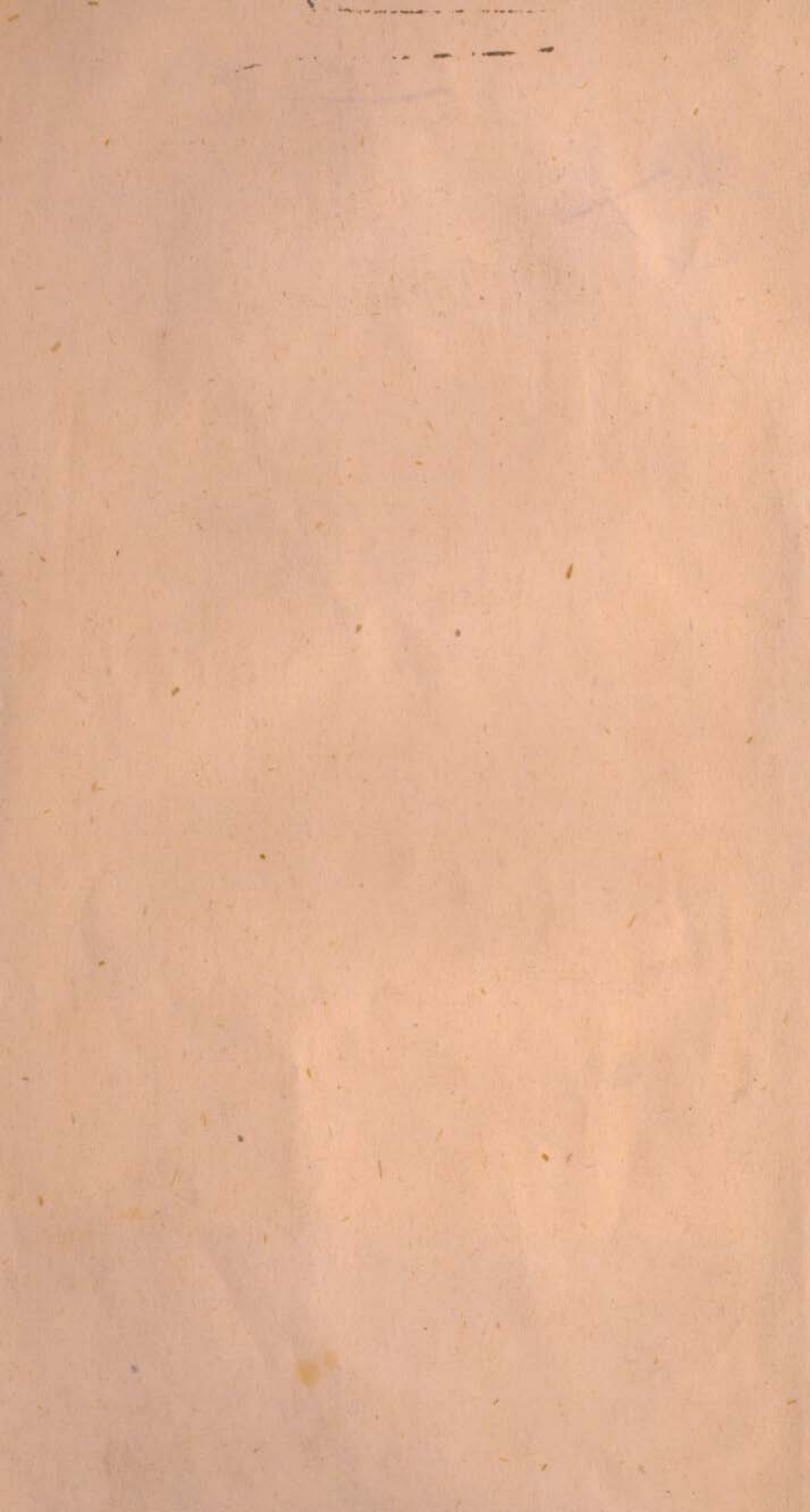
~~N 119~~

N 292

141

A. J.

Handwritten scribble at the top of the page.

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ՋՐՕՍԱԼԻ

Տ Ե Տ Ի Ը

ԼԸ.

Ա Ր Կ Ա Ծ Ք

ՎԱՐԴԵՅ ՄԱՄԻԿՈՒՆԵՆՈՅ

Գ Ր Ե Յ

Handwritten numbers:
7010
—
41420

ՄԱՀԱԿ ԹՈՌՆԵՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Հ Ա Տ . Բ .

Handwritten number: 1780

Handwritten numbers:
N 292
N 293

Վ Ի Է Ն Ն Ը

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1854. ՌՅԳ.

79 643

644-2009

Լսւ
644
կԿ

Քննութիւն :

ԶԱՐԴԱՐՈՒՆ սենեկի մը մէջ առանձին նստած՝ վառվռուն եւ ցաւոց ու աղետից խօսքերով Ներսէ՛՛հ Երուանդունին ու Գիսակ իրարու հետ կը խօսէին, եւ մէկը զմիւսը մխիթարել կը ջանար: Գիսակ զՎարդ իր սիրելի որդին տեսնելու եկած էր. բայց սաստիկ ցաւոց շանթ մը սիրտն իջաւ, երբ որ լսեց թէ պատանին Արջնհաղի մօտ եղած անտառներն արշաւած է: «Գիսակ, կ'ըսէր Երուանդունին, այսօր կամ վաղը Վարդ պէտք է որ դայ. արդէն երկու շաբաթ է որ զինքը խաւրեցի:

«Միայն աս է հոգս ու անձկութիւնս, պատասխանեց Գիսակ, որ Վարդ դեռ կրակուբոց երիտասարդ մ'ըլլալով, այսպիսի վտանգաւոր յանձնարարութիւն մը կատարելու ատեն՝ կրնայ երիտասարդական յանդրդնութեամբ ինք զինքը վտանգի մէջ դնել ու իր սիրուն հոտաւէտ ծաղիկը թարշամեցընել:

«Ոչ երբեք, կրկնեց Ներսէ՛՛հ: Սիրելի՛ բարեկամ, հոգ մ'ըներ. ես զքաջ Վարդ կուռոյ խրկելէն յառաջ,

աղէկ խրատեցի ու իմ ծերունի արի վաշտապետս իրեն ձեռնտու եւ օգնական տուի: Անձնեայ ու քաջամարտիկ վաշտապետն անշուշտ զԱարդ մեզի ողջ ու յաղթող կը բերէ. ասոր վրայ բոլորովին ապահով եմ,»:

Ներսէ՛ճ այսպէս խօսելու ատեն՝ դրսէն փողն ու յաղթութեան աղաղակը կը հնչէր: «Ահաւասիկ կու գայ,» գոչեց Երուանդունին, եւ սենեկէն դուրս վազելով՝ փրփրացող երիվարի մը վրայ յաղթող Աարդը տեսաւ, որուն գէմքին վրայ իր համանուն ծաղկին գոյնը նկարուած էր, ճակտին վրայ ալ ուրախութեան դրոշմը կը նշմարուէր: Պատանին զՆերսէ՛ճ եւ զԳիսակ յարգութեամբ ողջունելով, արագաշարժ թռչնոյ մը պէս երիվարէն վար թռաւ ու զարմանալով եւ արգահատութեամբ զԳիսակ՝ իր սիրելի մօրեղբայրը կը դիտէր:

« Աարդ, ըսաւ Երուանդունին, աւազակապետը բռնեցիր, կը բերե՞ս:

« Հապա՛, պատասխանեց պատանին. զՀապու՛ճ կապանքի զարնել տալէն ետեւ, ամուր տեղ մը դնել տուի, եւ ես ճամբայ ելայ, նամակ մ'ալ բերելով ձեզի:

« Ուրեմն... հիմայ, կանչեց ուրախութեամբ Ներսէ՛ճ, գնա, քու սիրելի հայրդ գրկէ, շատ ժամանակ է որ մէկզմէկ չէք տեսած. ես նամակը կարդալ եւ իմանալ կ'ուզեմ որ Որջնհաղ ինչ եղաւ,»:

Աարդ մեծ ցնծութեամբ ու ներքին սիրով երկայն ատենէ վեր չտեսած դաստիարակն ու հայրը գրկեց համբուրեց: Իր յառաջուան մանկական սէրն ու ազնիւ բարբըր պահած էր: Նոր կենաց բնթացքին ազդեցութիւններն ու փառաւորութիւնը զինքն ամենեւին չէին փոխած, բնութեան սքանչելի որդին չէին ապականաւ. իր սրտին պաղպաղուն ու յստակ հայելին՝ առանց պղտորութեան մնացած էր: Մանաւանդ թէ օրէ

օր աւելի լուսաւոր ու պայծառ կ'երեւար, որովհետեւ
ալ եկած էր գէպքը, որուն մէջ Աարդ ինք զին-
քը պիտի ցուցընէր: Չէ թէ միայն առաքինութեան
օրինակ, այլ հայրենասէր ու հլու որդւոյ եւ առաջնոր-
դի մ'ալ օրինակ կ'ըլլար Աարդ, ցուցընելով իր քաղ-
ցրութիւնն ու սքանչելի վարմունքն իր բոլոր ընկե-
րացը, անսալով գլխաւորաց հրամաններուն, անոյշ
ընելով իր պատուէրներն իրեն հպատակ եղողներուն:

«Ո՛հ, ազնիւ, սիրելի՛ Աարդ, ըսաւ Գիսակ լու-
թիւնը կտրելով ու կաթոգին ձայնով մը, սրչափ
երջանիկ եմ որ նորէն զքեզ կը տեսնեմ, շատ ատենէ
ետեւ՝ դարձեալ զքեզ կրնամ գրկել. նոյն նկարը,
մենութեան մէջ քովս եղած պատկերը կը նշմարեմ:
Ո՛րդեակ, վրադ մեծ հոգ ունեցայ՝ երբ սր իմացայ թէ
պատերազմի դացեր ես. բայց Աստուծոյ ձեռքը պահ-
պանեց զքեզ, անվիշտ, անվնաս նորէն մեզի խաւրեց:

«Այնպէս է, պատասխանեց Աարդ, ստուգիւ զիս
Աերնոյն բազուկն ազատեց: Աստարեալ վարձք մ'ալ
առի, սիրելի՛ հայր, զձեզ հոս գտնելով: Ամէն օր,
ամէն վայրկեան ձեր վրայ կը մտածէի, ձեր յիշատակն
ու խրատները պաշտպան ու անվկանդ վահան էին
մտացս: Գործքս յաջողութեամբ գլուխ հանելով,
Որջնհաղի գերփիչն ու ապականիչը կապած հոս կը
բերեմ, որպէս զի ըստ իրաւանց դատուի ու իր պատիժն
ընդունի:

«Արդեօք առանց հարկաւորութեան մարդու արիւն
չթափեցիր, հարցուց Գիսակ:

«Վարելի եղածին չափ խնայեցի, պատասխանեց
կայտառ պատանին. բայց ան սորամուտ նենգաւոր
աւազակաց բոյնը պաշարելու ատեն, չկրցայ լքօրքս
արդելել որ չարաթոյն գնդին կէսը չմեռցընէ:

“Քաջութեամբ ու արութեամբ կատարեր ես գործքդ, կանչեց Երուանդունին, որն որ նամակը կարգացած լմրնցուցած էր եւ Վարդայ խօսքերուն միտ կը գնէր: Վարդ, վրադ շատ գոհ եմ: Ամենեւին վնաս չէր բլլար, թէ որ բոլոր արիւնոււշտ չարագործները մեռցրնել տայիր. թէպէտ եւ իրենց դժբախտ աստղը Արջնահաղ ալ պիտի մարի: . . . Բայց պատմէ ինձի, սիրելի Վարդ, զանոնք ինչպէս ձեռք ձգեցիր:

Վարդ հաւատարմութեամբ ու ճշգրտութեամբ իր արշաւանաց նկարը հանեց: Ներսէհ ու Գիտակ անոր խօսքը մտադրութեամբ մտիկ կ'ընէին, եւ պատմութիւնը լմրննալուն պէս՝ Երուանդունին քաջ երիտասարդին ուսը զարկաւ ու Գիտակին դառնալով՝ “Ստուգիւ, սիրելի բարեկամ, բաւ իրեն, շատ յարմար ու պատշաճ ատեն եկեր ես, աս մեր ուրախութեան դուն ալ մասնակից բլլալու: Աս գործքիս համար Վարդայ վարձք ու փոխարէն տալ չեմ մոռնար. բայց հիմակ գացէք դուք իրարու հետ խօսեցէք: Վարդ, պահապաններուն զրուցէ որ աւազակապեան ինձի բերեն, որպէս զի իր դատաստանը տեսնեմ”, :

Ներսէհ իր սենեկին մէջ իր մտաց խռովութենէն ասդին անդին կ'երթար կու գար, եւ իր խորհրդականներէն մէկուն հրաման տալէն ետեւ, որ աւազակին դատը մտիկ ընելու պատրաստուի, ինք աթոռի մը վրայ նստաւ:

Երուանդունւոյն գոյնն ու զուարթութիւնը դէմքէն նուազած, մթին ու զարհուրելի արտեւանունքն եւ ոչ բանալ կ'ուզէր՝ կարծես թէ ահագնութեան պատկեր մը, անհաշտ դատաւորի կերպարանքն առած՝ գահի մը վրայ նստած էր ու յանցաւորին դալուն կը սպասէր: Քանի մը վայրկենէ ետեւ՝ շղթայի հնչիւն մ'որոտաց

ու մէկէնիմէկ երկու զինուորաց մէջտեղ անօրէն Շապուհ
Ներսէսին առջեւն ելաւ : Այլագունած, մահուան նկար
մ'եղած, բայց բարկութենէն ալ կատողած ու մազերը
տնկուած էին Երուանդունւոյն առջեւ եկած ատեն, սա-
կայն իր մուկնութիւնը հեղութեան կերպարանք առաւ :
Շապուհ յառաջուան կատողութիւնն ու խիստ յամա-
ռութիւնն աներեւոյթ եղած էին, մահուան երկիւղ ու
զեղջ մը՝ անոր դէմքը նկարուած էին, այնպէս որ զինքը
տեսնողներն ի գութ կը շարժէին : Ներսէս առջեւը
կեցող դիակին երկայն ատեն նայեցաւ եւ վերջապէս
քննութիւնը սկսաւ : Հարցում՝ հարցման յաջորդեց,
բիւր քննութիւններ՝ քննութեանց ետեւէն եկան .
Շապուհ ալ մեղմ ձայնով ու երկիւղագին եւ առանց
շրջանի ու պատիպատ խօսքերու պատասխան տուաւ եւ
բոլոր իր յանցանքները խոստովանեցաւ : Խօսակցու-
թիւնը մէկ ժամէն աւելի տեւեց . նոյն ատեն Երուան-
դունւոյն քով մուտ գտնել ոչ ոք կրնար : Աւերջապէս
քննութեան վերջն եկաւ եւ ոճրագործը դարձեալ իր
բանտը տարուեցաւ, ուր յուսահատութեամբ ծանր ու
գժնդակ կապանաց տակ կը հեծէր եւ կը հառաչէր
ողորմելին :

Շապուհ իշխանին խուցը թողուց չթողուց, Ներ-
սէս զԳիսակ կանչել տուաւ : Գիսակ զԵրուանդունին
աատիկ բարկութեան մէջ գտաւ, անոր դէմքը զարհու-
րելի տեսաւ : «Բարեկամ, բաւ Ներսէս, զքեզ կանչել
տուի, որպէս զի առած նորանոր ծանօթութիւններս
քեզի ալ հաղորդեմ : Միտ դիր զարմանալի բանի մը .
Շապուհ աւազակապետը՝ զորն որ քիչ մ'առաջ առջեւս
գատաստանի կանչեցի եւ ճիշդ քննեցի, աս Շապուհն
ու քու Աարազդ, Երախանի Մամիկոնեանց բերդը կոր-
ծանող նենգաւորը մի եւ նոյն մարդն է եղեր, քու տունդ

այրել տուող, զքեզ աղետից մէջ ձգող Աարազն աս
Շապուհն է եղեր: Անոր ճակտին վրայ դեռ քեզմէ ա-
ռած վէրքը հաստատուն կը կենայ. գլուխը ճերմակ մա-
ղեր, բոլոր անդամները՝ երկիւղ ու զարհուրանք պատած
են. իր յանցանքներուն բազմութիւնն ու անոնց խոստո-
վանութիւնն իր հին գազանութիւնը ճնշած, յամա-
ռութիւնը ջնջած կ'երեւան:

«Ա՛հ, գոչեց Գիսակ նոյն ատեն, ա՛խ, աստեղաց
ու ամպոց վարիչ Աստուած, սրչափ սքանչելի են քու
միջոցներդ: Քու Չեռքդ զչարագործն ս' եւ իցէ տեղէն
կը գտնէ կը հանէ, թէպէտ երկրէ երկիր փախչի, թէ-
պէտ կարծր երկրիս ծոցն իջնայ, կամ անանկ անդունդ-
ներ գահավիժի, որոնց բերանը գոցելու համար՝ ահագին
ժայռեր թաւալած եւ մեծամեծ լեռներ ինկած ըլլան
եւ նոյն ոճրագործն ալ ծածկած: Հզոր բազուկդ ամէն
գաղտնի տեղէն անօրէնը դուրս կը հանէ ու կամքդ
զինքը կը դատէ: Ան փափուկ ու մատաղ մանուկը, որն
որ երբեմն ահագին գիշերուան մը սպառնալիքներէն ու
հրոյ մէջ եղող բերդէն կրցաւ ազատիլ ու փախչիլ, հի-
մայ մեծնալով ու զօրաւոր երիտասարդութեան հասա-
կի մը հասնելով՝ զինքն երկրէս ջնջել ուզող արիւն-
կզակը շղթայի կապած՝ դատաւորի առջեւ բերաւ: Ան
մարդը՝ որն որ իմ ամենագեղեցիկ յոյսս իր չարութեան
թունովը թունաւորեց, ան՝ զորն որ ես իմ ձեռօքս
զարկի ու կը կարծէի թէ Նրախանի բերդին տակ թա-
ղուած է, դեռ կենդանի մնացեր եւ յանցանք յանցան-
քի վրայ կ'աւելցրնէ եղեր. մինչեւ որ արդարութեան
սուրն անոր կենաց մանուած թելը կտրէ:

«Բայց կ'աղաչեմ, սիրելի Ներսէհ, պատմէ ինձի
ինչպէս Աարազ բերդին բոցերուն ու աւերակներուն
տակէն ազատելով՝ աւազակութեան սկիզբ ըրեր է:

«Ինչպէս ինք անձամբ խոստովանեցաւ, պատասխանեց Երուանդունին, քեզմէ կարեւիւր վերաւորուելով՝ դազանի պէս գետինն ինկեր թաւալեր է: Նորէն խելքը դլուխն եկած ատեն՝ ինք զինքը պզտի խցի մը մէջ, դլուխը կապուած եւ սաստիկ ցաւերով պատած գտեր է: Նոյն սենեկին մէջ դանուած բաները խիստ նորասքանչ երեւցեր են իրեն եւ կարծեր է թէ կ'երագէ: Յանկարծ իր աչքին առջեւ զրահ, նիզակ ու այլեւայլ զէնքեր եւ մարդու ոսկրներ ելեր ու դարձեալ զլիտոյն պտոյտները սկսեր են: Աւարազ այսպիսի շփոթութեան մէջ քիչ մը կենալէն ետեւ՝ նոյն միայնակ սենեկին դուռը բացուելով՝ իր անկողնոյն քով անձանօթ մարդ մը մօտեցեր եւ զինքը՝ կիսամահ պառկող հիւանդը թմբբութենէն արթնցած տեսնելով, շատ ուրախացեր է,

«Աւարազ, պոռացեր է ներս մտնողը, հոս ինչպէս եկար, հիմակ ինչ վիճակի մէջ ես: Ինք պատասխաներ է թէ ոչ յիշել եւ ոչ դիտնալ կրնայ, որովհետեւ ան տեղը բերուելու ատեն՝ խելքը դլուխը չէր: Շապուհ իր վէրքին ցաւերէն քիչ մը հանգչելէն ետեւ՝ Պարսից եւ ուրացեալ Հայ զորաց բաժին մը զինքն Որջնհաղի քովերն եղած անտառները բերեր են, ուր որ Քայլ անուամբ մէկու մը գեղերուն զորութեամբն առողջացեր ու նոյն Քայլուն սով բլլալն եւ ինչ գործքի մէջ դրանուիլը շուտ իմացեր է:

«Քայլ նոյն տեղերուն յանդուգն ու պատառող դազանն ու աւազակն էր: Քայլուն բնակարանն երթալ եւ անկից նորէն ետ դառնալ մէկը կարող եղած չէր. ահագին ու կատաղի շանագլխոյն դէմքը տեսնել ոչ ոք կրցած էր: Մինակ միտին գիշերները, երբ որ սեւաթոյր ու մուսլլ ամպեր երկինքն ու երկիրը կը պատէին,

Գայլ իր բնակութենէն դուրս կը յարձակէր յափշտակելու համար, պատառող ու քանասարիկ գայլի մը պէս ոչխարաց եւ ուրիշ բանի մը վրայ կը դիմէր : Արագ Գայլուն արուեստին մէջ աղէկ կըթուեցաւ . վասն անագորոյն գործքերուն մէջ անուշութիւն կը զգար . երկու գազան՝ չորս կողմը մահ ու աւեր կը պատճառէին : Արագ իր վարպետէն աւելի ժպիրհ ու յանդուգն ըլլալով եւ անօրէնութեան մէջ ալ յաջողակ, առանց Գայլուն դիտութեան՝ ստրկաց ու սրիկայից գունդ մը կազմեց : Երբ որ Գայլ Արագին ինքնիշխանութեան բաղձանքն իմացաւ ու զինքը կշտամբեց, Արագ սուրը քաշելով իրմէ տկար գազանը գետինը կործանեց :

“Այսպէս Արագ զինքն ազատողը մեռցրնելէն ետեւ, քիչ ժամանակուան մէջ զարհուրելի խմբի մը գլուխ եղած էր, որուն հիմայ Արագ՝ մեր առիւծասիրտ ու քաջարի ըմբիշը յաղթեց : Աս է, սիրելի Գիսակ, քու ահագին թշնամեղոյ անագորոյն ու անօրէն կեանքը, զորն որ վաղը ժամը տասնին իր աւելի ոճրագործութեանց համար պիտի կորսնցրնէ,” :

Գիսակ աս պատմութիւնը լսելով՝ խորին մտածմանց մէջ ինկաւ ու սառած պաղած մնաց . սակայն իր սրտին մէջ զեղուող ազնիւ խորհուրդները ծոցէն ելան՝ երեսին վրայ նկարուեցան : Աերջապէս աշուրները վեր վերցուց ու հեզիկ եւ քաղցրաբան խօսքերով այսպէս ըսաւ . “Սիրելի Ներսէս, ինձի շնորհք մը կ'ընեն” :

“Վեռ խնդրուածքը բերնէդ չելած, պատասխանեց Երուանդունին, շնորհքն ըրած եմ . միայն Շապհոյ կեանքը շնորհելու խօսք մ'ըներ, ուրիշ ինչ որ կը բաղձաս՝ զրուցէ :

— “Խնդրածս Շապհոյ կեանքը չէ . թող աւաղա-

կապետ ու ապականիչ մը օրինաց տակն իյնայ. զինքը մահուրնէ ազատելու բաղձանք չունիմ: Ինք անխնայ ու մսկեզնութեամբ երկրիս վրայ նենգաւոր գործքեր բրաւ, իր զոհերուն արիւնը երկինք կը բողոքեն, անոր աս երկրիս վրայ ունենալու վարձքը՝ մահն է: Ուզածս՝ զինքը տեսնել, անոր հետ քանի մը խօսք խօսիլ է, իր վերջին ու դժուարին վայրկենէն յառաջ՝ Քրիստոսի կրօնից շունչը դիւրաբեկ ճառագայթներու նման՝ անոր խստացած սրտին մէջ թափանցել տալ է իղձս, եւ ասոր համար քեզմէ շնորհք կը խնդրեմ: Այսուհետեւ ան ողորմելին ինծի ատելի չէ. հին ցաւերս ու բիւրաւոր աղէտքս շատոնց սրտէս գացած հեռացած են. ահագին եւ վնասակար թշնամեցս առջեւ՝ հանդարտ ու հեզ կ'ուզեմ երեւալ, զինքն այնպիսի բաժանման մը կէտէն յառաջ մխիթարել ու զօրացընել կը տենչամ: Ծերունի, տկար ու ապիկար մարդ մըն է, որն որ բռնական մահուամբ պիտի մեռնի. դժբախտ մը՝ որն որ անշուշտ Աստուծոյ դատաստանէն հիմա կը սկսի դողալ եւ իր գործքերուն վրայ համար տալու յիշատակէն անտարակոյս հիմայ սարսելու սկսած է...: Լաւ ու առաքինի մարդ մը կարծես թէ քաղցր քնոյ մէջ կը մտնէ, երբ որ իր անկողնոյն չորս կողմն իր սիրելիները պսակ բոլորած՝ անոր կենաց վերջին վայրկենին կը սպասեն: Ինք՝ ձեռուրներն Երկինք վերցընելով ու հոս մնացող լացողներուն վրայ անկից երկնաւոր օրհնութիւն մը խնդրելով՝ շունչն ու հոգին կը սկսի տալ: Երկնից խաղաղութիւնն անոնց ու իր թարշամած կենաց վրայ կու գայ կը հանգչի. իր հոգին երկնաւոր դարպասը կը սրանայ, իսկ մարմինը՝ խաղաղ գերեզմանը կը մտնէ ու սիրոյ յաւիտենական արցունքներով կը թրջի: Բայց կապանաց մէջ ու յանցաւոր եզող մարդ մը՝ սրտին

վրայ աշխարհք մը կը կրէ, երեւակայութեան ահագին ստուերներէն ու պատկերներէն կը չարչարուի. աչքին առջեւ մահն ու կառափման տեղն ունենալու ատեն, կրօնի մխիթարութեան հարկաւորութիւնը տեսնելու տեղ՝ կրնայ յուսահատիլ եւ իր մահկանացու մարմնովը մէկտեղ անմահ հոգին ալ կորսընցընել: Շապհոյ նկարագիրն ու վիճակն ալ աս չէ՞ մի: Սիրելի Ներսէս, այսպիսի ողորմելոյ մը օգնական ու ձեռնասուր լլալու համար է խնդիրս,»:

Ներսէս իր ծերունի բարեկամին խօսքերէն խիստ շարժեցաւ ու սիրով եւ արգահատութեամբ ձեռքն անոր երկընցընելով, «Բարեկամ, գոչեց, փառաւոր ու գեղեցիկ բան ստացեր ես դուն աս աշխարհքիս մէջ: Երուանդունին՝ Պարսիկները դողացուց ու քաջութեան պասկով մը իր գլուխը զարդարեց. իսկ դուն հաստատուն ու զօրաւոր հաւատքովդ եւ զարմանալի վեհանձնութեամբդ երկինքն ուրիշներուն հետ ալ հաշտեցընել կ'ուզես, եւ շատոնց արդէն քու գլուխդ հանգրտաւէտ խաղաղութեան վարդերով զարդարել տուած ես: Գնա, սիրելի. առ քեզի հետ քահանայ մ'ալ եւ գացէք ան դժբախտին քով. կ'ուշացընեմ մէկ երկու ժամ ալ անոր մեռնելու ատենը, որպէս զի գոնէ մէկալ աշխարհքն ապրի ողորմելին,»:

Ներսէս աս խօսքերէն ետեւ՝ աճապարեց դուրս ելաւ իր սրտին ցաւերը չյայտնելու համար. Գիսակ ալ Վարդայ քով գնաց ու անոր հետ մէկտեղ խաչելութեան մ'առջեւ իյնալով՝ իր ընելու փորձին համար Երկինքէն զօրութիւն կը խնդրէր:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ձեզ ՝ Բողո-բի-ն :

ՍՏՈՐԵՐԿՐԵԱՅ ու ընդարձակ բանտի մը մէջ , կամարներով եւ մեծամեծ սիւներու վրայ շինուած շէնքի մը տակ , ուր որ միայն դողդոջուն ու տկար լոյս մը կար , ծեր աւազակապետը ծանր շղթաներու բեռան տակ ճնշուած՝ ահադողով կը նստէր : Հոն պզտիկ լուսամուտ երգերէն մտած՝ միայն օդոյ անյայտ շէնք մը կը լսուէր եւ ան ամայի գերեզմանատեղւոյն մշտնջենաւոր լուսիւնը կը կտրէր : Գրեթէ անշարժ անկենդան կեցած էր Արազ , միայն մեղմ դողդողալու շարժում ու քստմունք մը կը տեսնուէր վրան . քարերուն եւ գետնին դուրս տուած ցուրտ ու սառուցեալ շունչը՝ անոր բոլոր ոսկրները կը թափանցէր :

Արազ այսպէս գունատ ու կիսամահ երկիր տարածուած ատեն , յանկարծ բանտին դուռը կունչեց ու բացուեցաւ : Աւազակապետն անմիջապէս ոտք ելաւ եւ իր բոլորտիքը զարհուրեւի նայուածք մը ձգելով՝ հառաչեց ու «Վու գան , գոչեց : Ո՛հ , ողորմելի , թշուառական , ոճրագործ մարդ , կ'ըսէր ինք իրեն Արազ . անշուշտ

աս խօսքերը քեզի պիտի զըցուին : Անտարակոյս երկրիս վրայ ինձի համար արգահատութիւն չկայ . երկինքն ալ ինձի տալու գութ չունի . . : Ա՛խ , դժնդակ բախտ . երկիւղ , զարհուրանք , գացէք , հեռացէք ինձմէ , , :

Իայց չէ . դեռ դահճին ժամանակն եկած չէր . եկողը դահիճը չէր . . . բարձր , գեղեցկահասակ Գիսակն էր , որն որ ձեռքը լուսատու ջահ մը բռնած՝ եկաւ աւազակապետին առջեւը կեցաւ : Աւարազ շլացած աչուրներով եկողին երեսը նայելուն պէս՝ կարծես թէ երկնքէ իջող շանթէ մը զարնուելով , ինկաւ գետինը կործանեցաւ : Գոռաց , որտաց գազանը , բոլոր բանտը թնդացուց . “Ա՛յ , գոչեց , մեռեալները կը յառնեն , ընդդայք , դիւաց գնդերը զիս կը պաշարեն . . . : Ա՛խ , Ե՛րկինք , շնորհք . . . շնորհք : Ա՛աղաչեմ , կը զղջամ . . . ինայէ կամ հեռացիր ինձմէ , զարհուրելի ստուեր . ա՛հ , սիրտս կը պատուի . . . , , :

Աւարազ սատիկ սարսափած՝ իր աչքը ստուեր կարծած կերպարանքին վրայէն դարձրնելով ու երեսը ծածկելով՝ անոր քովէն փախչիլ կ'ուզէր : Սակայն Գիսակ՝ խաղաղութեան հրեշտակի մը պէս անոր մօտեցաւ ու սիրտը թափանցող ձայնով մը այսպէս պոռաց . “Ո՛չ մահ եւ ո՛չ սուր կը բերեմ , բարեկամ . թէ որ երկնաւոր շնորհքն ընդունիս կամ չարգելես , քու զղջացող սրտիդ մխիթարութիւն ու հանգիստ կը բերեմ : Անդունդներէն ելած ուրուական կամ մեռեալ առջեւդ եկած չէ , եկողը զքեզ նեղելու համար եկած չէ . գերեզմանները գոց են , անոնցմէ դուրս ելող չկու . Երեսս նայէ , Աւարազ , մի վախնար . ան մարդը , որուն կենաց բաժակը դուն դառն լեղւով խառնեցիր ու մատուռակեցիր , ան է քեզի եկողը . ես , Աւարազ , կեանքդ կնքելու ատենդ՝ քեզի հետ կը հաշտուիմ :

Գիտակին աս քիչ խօսքերը զարմանալի ուժգնութեամբ մը վշտակիր ու կիսամեռ դիակին զօրութիւն տուին: Ծերունի ոճրագործը կամաց կամաց իր ողորմելի վիճակէն դուրս ելլելով՝ գնաց հաշտուիլ ուզող Գիտակին ոտքն ինկաւ եւ անոր ձեռուրները քաշեց իր աչքին ու բերնին տարաւ: «Ա՛խ, սքանչելի, բարեսիրտ իշխան, պուաց աւազակապետը. երանի թէ ան զարհուրելի գիշերը ձեր սայրասուր սուրը զիս գետինը կործանէր. գուցէ, գուցէ ան ատեն Ամենազօրին անհուն շնորհքը վրաս կու գար, զիս զեղջի կը բերէր: Սակայն հիմակ, այնչափ ժամանակուան չարագործի մը ալ շնորհք, գթութիւն չկայ: Քիչ ատենէն ետեւ մահուանս վճիռը պիտի հնչէ. անոր զարհուրանքն արդէն զիս պատած է. դժբախտներուն գաւառին մէջ՝ շնորհք, ողորմութիւն ամենեւին չկայ. ինձի պէս վատանշան չարագործի մը թողութիւն երբեք չկայ:

«Մի յուսահատիր, գժբախտ մարդ, պատասխանեց Գիտակ, Աստուծոյ ողորմութիւնն անչափ է: Աերնայէ, տես Անոր հզօր բազուկը, մօտեցիր կամ թողոր իր ձեռքը քու գլուխդ տարածէ, եւ ան ատեն կ'ազատէ, երանելեաց երկիրը կը տանի զքեզ: Ստոյգ է, աս անցաւոր ընթացքդ շատ գէշ անցուցիր, բազմապատիկ յանցանքներդ երկինք կը բողոքեն. բայց թէ որ ճշմարտութեամբ զղջալու ըլլաս, երկնաւոր Որդւոյն արիւնը քեզի ալ թողութիւն կու տայ, բոլոր ոճիրներդ կը ջնջէ: Աչքդ Աստուծոյ վերցուր, թեթեւցուր ծանրացած խիղճդ ուղիղ խոստովանութեամբ մը. անձնական արիութեամբ ու քաջութեամբ դժբախտութիւնը վրայէդ մերժէ,»:

Արագին աշուրներն արցունքներով լեցուն ըլլալով՝ Գիտակին չէր կրնար նայիլ, սակայն անոր ամէն մէկ

խօսքին միտ կը դնէր. նոյն ատեն աւագակապետին
օիրան՝ ան մթին կապանաց բանտէն մինչեւ երկինք
բարձրացաւ, իր հոգին՝ որն որ շատ ժամանակ դառն
կապանաց մէջ կապուած կաշկանդուած էր, բարձրա-
գոյն խորհուրդներու մօտեցաւ: Սկսաւ Աստուծոյ ողոր-
մութեան վրայ յոյս ունենալ, որով եւ մօտաւոր մա-
հուրնէն ալ յառաջուան չափ սաստիկ վախ չէր զգար:
Եկէք, ըսաւ քահանային, որն որ Գիսակայ հետ եկած
էր, եկէք երկնից ճշմարիտ պատգամաբեր, զեղէք
դառնացեալ սրտիս վրայ առատ մխիթարութիւն,
պատրաստեցէք զիս վերջին ու հեռաւոր ճամբորդու-
թեանս:

Գիսակ ու քահանան Աարազին քովէն երկայն ա-
տեն չբաժնուեցան. ամէն մէկ վայրկեան աղօթքով ու
մխիթարական խօսքերով կ'անցընէին, եւ անոնցմով
ապաշաւող սրտին խաղաղութիւնը կ'աւելնար: Աեր-
ջապէս ուրախութեամբ տեսան աս նենգաւոր շարա-
գործին զարմանալի դարձը:

Արշալուոյ ճառագայթները բանտը դեռ նոր թա-
փանցած ատեն՝ մահապարտն ան խիստ ու բռնական
մահուան պատրաստ էր եւ կրօնին սուրբ խորհուրդնե-
րովն ամրացած: Իր դէմքէն դառնութեան ու դաժա-
նութեան նկարագիրն աներեւոյթ եղած եւ անոր
տեղ հանգիստն ու սրտի խաղաղութիւնն եկած բնա-
կութիւն առած էին:

Մահուան ժամը գալուն պէս՝ արդարութեան սպա-
սաւորները բանտ մտան: Աարազ իսկզբան սոսկաց,
բայց շուտ խելքը գլուխը դալով՝ սպասաւորներուն
ետեւէն դնաց, իրեն հետ մէկտեղ Գիսակն ու քահա-
նան ալ: Սոսկալի տեղը հասնելէն ետեւ, Աարազ
նորէն իր հոգին Աստուծոյ ձեռքը յանձնելու ատեն՝

իջաւ մէկէնիմէկ ան զարհուրելի հարուածը, ինկաւ
ողորմելին, արդարութիւնն ալ հաշտուեցաւ :

Ասոնք ըլլալու ատեն, Վարդ տխուր տրտում առ-
անձին իր խուցը նստած՝ աւազակապետին վիճակը կը
մտածէր, ինք զինքը նեղութենէ ազատելու գիւտ կը
փնտռէր: Իր խորհուրդները թռչնոց արշաւանքի մը
նման՝ ասդին անդին կը թռչրտէին, անհանդիստ ու ան-
հանդարտ, ծովուն հայելւոյն վրայ վայրապար հանդ-
չելու տեղ կը փնտռէին. նոյն ատեն յանկարծ անոնց
գիմացը Գիսակ ելաւ նէ, Վարդ սարսափեցաւ մնաց:
Բայց իրօք Գիսակ իր սենեակն եկած էր: «Սիրելի
Վարդ, կանչեց Գիսակ, ի՛նչ, ես քու հաւատարիմ
դաստիարակդ, քու երկրորդ հայրդ չեմ մի, ինչո՞ւ կը
վախնաս:

«Թողութիւն շնորհեցէք, պատասխանեց պատա-
նին. դժբախտ աւազակապետին բախտը կը մտածէի,
որուն մահուան դուք, սիրելի հայր, ներկայ էիք. անոր
մահը զիս սաստիկ ցաւոց մէջ խոթեց: Զինքն ես բերի
հոս, անոր համար խորհուրդներս զիս կը չարչարեն ու
անհանդիստ կ'ընեն: Արդեօք ողորմելւոյն աս բռնական
մահուան պատճառն ես չեղայ: Ահագին ծանրաբեռն
բեռ մը սիրտս կը ճնշէ. Շապհոյ վրայ լալ կ'ուզէի,
թէպէտ ան ալ յայտնի է որ նշանաւոր ոճրագործ
մըն է:

«Հանդարտէ, որդեակ, մխիթարուէ, գոչեց ու-
րախութեամբ Գիսակ, եւ Շապհին պատմութիւնն
իրեն պատմելէն ետեւ, ուրախացիր, Վարդ, ըսաւ,
որովհետեւ Վարազ բարի քրիստոնէի մը պէս մեռաւ:
Գուն իր արիւնախառն մահուան ամենեւին պատճառ
չեւ. Երուանդունւոյն հրամանը կատարեցիր, երկիրը
չատ ծանր անձկութիւններէ ազատեցիր: Արիւն թա-

փողին արիւնն ալ, կ'ըսէ Ս. Գիրքը, պիտի թափուի: Ո՛րչափ հոգւոյ արիւն թափեց Վարազ: . . . Ես բոլոր գիշեր իր քովն էի. անոր անդամանդեայ խիստ սիրտը՝ աստուածային լուսոյն չկրցաւ դէմ դնել ու լուսաւորուեցաւ: Ելաւ մթին տարտարոսէն եւ զղջացած մեղաւորի մը պէս հոգւով վեր թռաւ: Մտածէ, սիրելի Վարդ, թէ որ Վարազ չբռնուէր, կրնար ըլլալ որ անգեղջ մահուամբ, լերան մ'անդունդի մէջ գահավիժելով՝ մեռնէր, երբ արիւնաթաթախ ձեռուքները դեռ լուացած չէր: Ան ատեն իր եղեռնաւոր գործակիցները զինքը կը պաշարէին կամ թէ գուցէ ալ զինքը թող տալով կը փախչէին. ան ժամանակ ստուգիւ ողորմելի կ'ըլլար. մարդկան օգնութիւնն ու Աստուծոյ շնորհքը չունենալով՝ հոգւով ու մարմնով ալ կը կորսուէր: Վարդ, ի՞նչ կ'ըսես, ան վիճակը՝ թէ աս աղէկ է:

«Աս, աս, պռուաց Վարդ, եւ աչքէն քանի մը արգահատութեան ու ուրախութեան փալփլուն կաթիլ թափեց. քիչ մը ետքը խօսքը շարունակելով՝ Հայր, ըսաւ, դուք հրեշտակի մը պէս անոր կենաց վերջին ժամերը քաղցրացուցիք. զինքը բիւրաւոր կապանքներէ ու ծանր շղթաներէ ազատեցիք: Թող սուէք, սիրելի հայր, որ ես ալ ձեր գիրկը գալով՝ ցաւերէս ազատիմ ու ինծի համար ալ խնդրեցէք երկնքէն որ ձեզի պէս ըլլամ, հաւատքս ու յոյսս երբէք չկորսընցընեմ, մանաւանդ կենացս վերջին ժամերը,»:

Գիտակ իր քեռորդին գրկեց ու քիչ մը լուռ կենայէն ետեւ, «Ո՛հ, սրդեակ, ըսաւ, արդեօք վերջին տեսութիւնս է աս. քեզի, սիրելի Վարդ, յետին հրաժարական ողջոյնս ինչպէս պիտի տամ. . .», : Զրուցեց ու Վարդայ քովէն բաժնուեցաւ գնաց. սակայն Երուան գունդոյն ապարանքէն չհեռացաւ:

Տիրու-նի-ն ու անՉարո-ժ:

ՎԱՐԴ ինք զինքն երջանիկ սեպած ատեն, Գիսա-
կին տեսութեամբը խաղաղ ու հանգիստ կար-
ծած ժամանակ, մէկէն անոր վերջին խօսքերն ու
հեռանալ երթալը՝ կրկին սլաքներու պէս սիրար մտան
ու զինքը խոցեցին: Երբ որ աս երկու ցաւերը պատա-
նւոյն խորքը թափանցեցին, զարթեաւ անոր ծոցին մէջ
ուրիշ երրորդ մ'ալ աւելի սաստիկ, որն որ շատոնց
զինքը կը նեղէր: Աարդ քանի մ'որ յառաջ Աահան
եղբօրը վրայ Ներսէհէն եւ ուրիշներէն ալ երկու երեք
խօսք լսած էր. հիմակ ան խօսքերուն նկարը գոյնզգոյն
կերպարանաց մէջ իր երեւակայութեան առջեւ գալով՝
իր ջերմ արիւնն ալ աւելի բորբոքեցին:

Շատոնց արդէն գիշերն իր խորին մթութեան մէջ
թաթխուած էր եւ Աարդ դեռ գեղեցիկ աչուրները
չէր գոցած, հանգիստ ու հանգարտութիւն կը փնտռէր
եւ ծանր ու քնոյ կարօտ գլուխը դեռ բարձի վրայ դրած
չէր: Գիշերուան զով հովը հեղիկ կը շնչէր, միայն տե-

րեւոց սօսաւիւնը կ'աւրէր բնութեան վրայ տիրող խորունկ լռութիւնը եւ անով կարծես թէ Աարդայ սրտին զարկն ալ կը խռովէր : Մութ խցին մէջ քնանալ ուզած ատեն՝ երեւակայութեան առջեւ ցնորական տեսիլներ, գիշերաշրջիկ բիւր կերպարանքներ կը տեսնէր . երբեմն ալ աչուրներն ասդին անդին դարձուցած ժամանակ, թեթեւաթռիչ ամպ մը նորէն ան ամէն ցնորից վրայ իր տժգոյն քողը կը ձգէր :

Արջապէս Աարդ քուն մտաւ . բայց բռնութեամբ տուած շունչը, եւ դէմքը՝ որն որ գաղտնի ահուդողէ մը այլագունած ու թարշամած կ'երեւար, կը ցուցնէին թէ զարհուրելի երազներ իր հոգին կը չարչարեն : Մերթ կը հեծէր ու կ'ողբար, երբեմն աչուրները կը բանար եւ դարձեալ թեթեւ քնոյ մէջ կ'ընկղմէր եւ նոյն քնոյ քողին տակ երազն ալ անդադար իր խաղը կը խաղար : Նորէն արթնցաւ Աարդ ու տեսաւ որ օրը գիշերական մթութեան հետ կը մրցի . եւ քիչ մը ետքը հրոյ ծովէ մը երկրիս վրայ անթիւ անհամար ոսկեթել ճառագայթներ տարածուելով, արեւելակողման երկինքը շիկակարմիր ներկելով եւ երկրիս մշուշն ու ամպալից խաւարն ալ փարատելով, բոլոր աշխարհքը լուսաւորեցին ու անոր կենդանութիւն տուին :

Աարդ անկողնէն ելլելուն պէս՝ Երուանդունւոյն հրամանը զինքն իրեն կանչելով, ելաւ հոն վազեց : Գիտակ նոյն սենեկին մէջ՝ երբ որ իր սիրելին տեսաւ, ելաւ գրկեց ու անով սրտին խռովութիւնը փոփոխակի թեթեւալու կամ սաստկանալու հակառակ նշաններ կու տար :

Ներսէս իր աթոռը նստած՝ տրտում տխուր կերպարանաց մէջ էր, տժգունած դէմքը մեծ անհանգրստութիւն կը ցուցնէր եւ իր մթին տեսութիւնն ասդին

անդին թափառեցրնելու ատեն, աւելի եւս կը պղտորէր ու աչուրները սեւեռելու տեղ չէր գտներ. մանաւանդ թէ առանց շարժման՝ գլուխը կուրծքին վրայ յեցուցած ու աչքն ալ գետինը խոնարհեցուցած էր: Աս դրից մէջ երկայն կենալէն ետեւ. «Ո՛հ, Ա՛ստուած, գոչեց մէկէնիմէկ, գուցէ... գուցէ... բայց չէ, չեմ կարծեր. աս զարհուրելի մտածմունքներէս կամ աչքիս առջեւ եկած տեսիլքներէն երբեք պիտի չազատիմ», : Ներսէ՛ ինք իրեն հազարումէկ հարցումներ ընելէն եւ անոնց լուծումը տալ չկրնալէն ետքը, աչքը բացաւ՝ առջեւը դՊիսակ եւ զԱարդ գրկախառնութեան մէջ տեսաւ: Գեղեցիկ հրեշտակ մը, խաղաղութեան նկարին գիրկն ինկած, տխուր ու աղմկած կերպարանաց քով մօտե- նալու համար՝ անոր հանդարտելուն կը սպասէր:

«Ա՛հուր, սիրելի՛ Աարդ, եկուր, ըսաւ Երուանդու- նին քաղցր ձայնով, մօտեցիր գրկեմ՝ զքեզ. եւ որով- հետեւ ալ ճար չկայ, վերջին հրաժարական ողջոյնս տամ: Աստուած գիտէ, սրդեակ, որ ես այսուհետեւ սրչափ կ'ապրիմ. սպիտակալի դլուխս կը գուշակէ թէ քիչ է կեանքս: Ուրեմն մտիկ ըրէ աս վերջին խօսքերս ու կտակ ըլլան քեզի: Գիտես արդէն որ Աահան եղ- բայրդ՝ իր վրայ եղած զրպարտութիւններէն ու ամբաս- տանութիւններէն ինք զինքն ազատելու համար՝ ելաւ Պարսից աշխարհքը, Պերող թագաւորին գնաց ու իր հաւատարմութիւնն այլեւայլ նշաններով ցուցուց: Սա- կայն նշաններէն մէկն ալ... ո՛հ... ողորմելի կեանք. դժբախտ մարդ... երկիւղն ու տկարութիւնը զինքն ու- ըրացող ըրին... այսու ամենայնիւ թագաւորը զինքն ազատ թող չիտար. պատանդ կ'ուզէ...: Աարդ, զքեզ... սրդեակ, անոր ազատութեան ու հաւատար- մութեան տեղ... զքեզ պատանդ կը պահանջէ», :

Ալարդ՝ եղբօրն ուրացութիւնն ու մայրն եւ եղբարքը տեսնելու յապաղման առիթը լսելով՝ խոր տրտմութեան անդունդ մը գահավիժեցաւ: Բայց անմիջապէս նորէն ողի ու շունչ առաւ, վստահութիւնն Աստուծոյ վրայ դնելով՝ վեր նայեցաւ ու այսպէս խօսեցաւ: «Միտով Պարսկաստանն ու աշխարհքիս ծայրը կ'երթամ, միայն թէ եղբայրս ազատի: Ա՛հ, ո՛ւր է, սրաթուիչ արծուի պէս թեւեր ունենայի նէ, հիմակ անմիջապէս հոն կը գտնուէի: Սիրելի, սքանչելի եղբօրս կեանքը, անոր աս ու յաւիտենական կեանքը պահելու համար, իմ լոյսս կու տամ: Գիտեմ որ անոր ուրացութիւնն ապիրատ ու զարհուրելի գործք մըն է. սակայն աս ալ գիտեմ որ ժամանակաւոր ու տկարութեան գործք մըն է: Թող տուէք, սիրելիք, թողուցէք զիս, բարեկամք, թռչիմ իրեն երթամ, զինքն ազատեմ ու ես անոր տեղ մեռնիմ:

«Յանկալի Ալարդ, պատասխանեց անոր Ներսէս, մեռնելու վախ չկայ: Գուն միշտ խօսքերս յիշէ, քու դաստիարակիդ ու հօրդ խօսքերը միտքդ բեր: Մարմնաւոր կենացդ՝ զգուշութիւն, մշտնջենաւոր ու հոգւոյ կենացդ՝ հոգ տար: Մտածէ որ անմահ հոգւոյդ համար վերին գաւառներուն մէջ հաշիւ ու պատասխան պիտի տաս. յիշէ քու քաջ հայրդ, երանելի Հմայեկին արութիւնն ու հաւատքն առջեւդ նկարէ: Նայէ որ միշտ հիմակուան պէս առաքինի ու քաջ բլասս եւ ժամանակին ալ ուրիշին օգնես: Իշխանին կեանքը միայն իրեն համար չէ. մերձաւորաց կամ հպատակաց պէտք է որ միշտ ձեռնտու բլայ: Չեռքը կապած անհոգ կեցողը՝ ընկերին առջեւ անարդ, իր անձին վնասակար կ'ըլլայ»:

Ներսէս աս խօսքերը զրուցելէն ետեւ՝ ողբով ու թախծութեամբ սիրուն պատանին, իր սքանչելի բա-

րեկամին նկարն իր ծոցը քաշեց ու գրկեց: Վարդ ալ
այնպիսի բարեկամէ ու բարերարէ մը բաժնուելուն հա-
մար՝ դառն արցունքներ թափեց եւ լալով, «Ա՛խ, դո-
չեց, գուցէ, ո՛ր գիտէ, գուցէ բոլոր կենացս մէջ ա՛լ մէյ
մ՝ ալ զձեզ չեմ տեսներ», : Գարձեալ զերուանդունին
համբուրեց Վարդ, եւ աղաչեց որ Աստուծմէ իրեն
արութիւն ու զօրութիւն խնդրէ. Աստուծոյ հաճոյ
ըլլալով՝ երկնքէն օգնութիւն ուզէ. աղետից ու վշտաց
մէջ համբերութեամբ մշտնջենաւորելու, հաւատոյ մէջ՝
հաստատուն կենալու իրեն շնորհք խնդրէ. որ եթէ
Անոր խնամքն ու կամքն ուզէ, դարձեալ հոս իրար
տեսնեն. ապա թէ ոչ՝ ետքը հոն, ան շքեղ ու կա-
պուտակագոյն կամարին վրայ եղած դարպասին մէջ
մէկտեղ բնակին :

Գիտակ՝ որն որ երկայն ատեն արտասուագին ար-
տեւանունքն իր սիրելոյն վրայ սեւեռած էր, «Այնպէս
ըլլայ», կանչեց ու Ներսէսին դառնալով՝ աս խօսքն
ըսաւ: «Շնորհակալ եմ քեզի, ցանկալի բարեկամ, բո-
լոր քու հոգաբարձութեանդ համար: Քու եւ իմ՝ անոր
տուած հրահանգներն ու կրթութիւնները կարծեմ
զմեզ չեն ամրչցրներ. անշուշտ մէկին հազարապատիկ
պատու կը բերեն, եւ գուցէ քիչ ատենուան մէջ մենք
ալ կը լսենք առաքիլի երիտասարդին գործքերն ու
անձամբ զինքն ալ կը տեսնենք: Անտարակոյս, անշուշտ
կը տեսնենք», :

Այսպիսի խօսքերով երէք սիրելի բարեկամները
մէկզմէկ կը մխիթարէին, մինչեւ որ երեկոյեան արեգա-
կան վերջին շողն իրենց բնակարանէն ալ բաժնուե-
ցաւ գնաց:

Վարդ՝ ան վերջին գիշերը հանգիստ ու հանգարտ
եւ ամենեւին հոգ ու վիշտ չունեցողի մը պէս քաղցր

քնացաւ: Առջի օրուան երկիւղն ու զարհուրանքը դա-
դրած, ցնորքները փարատած էին. միայն երբեմն եր-
բեմն Գիսակէն ու Ներսէհէն բաժնուելու ցաւն իր մտաց
առջեւը կը շողար. իր սիրելի մայրը դեռ չտեսնելու վիշ-
տը զինքը կը չարչարէր, թեթեւ ու երանալից երազ-
ներու թռիչներ՝ իր քունը կ'ընդհատէին:

Արբ որ շափիւղեայ երկինքն երկրիս չորս ծայրերուն
վրայ անզարդ անասող մնաց, բնութեան հեա մէկանդ
Վարդն ալ արթնցաւ եւ սենեկին դուռը բացած՝ մտա-
դրութեամբ դուրս կը նայէր: Առաւօտեան դեղեցիկ
օդը զինքը զուարթացուց. սեւաթոյր աչուրներն ասդին
անդին հեռուները պտըտցընելով՝ բոլոր բնութեան
շքեղութիւնը զննեց. դարձուց այնուհետեւ երկու շող-
շողուն աստղներն ու Երուանդունւոյն ապարանից բու-
րաստանն առջեւն ելաւ: Հոն շարժուն ու ոսկեհոս վտակ-
ներ տեսաւ, պէսպէս երփնազոյն ծաղիկներ ու այլեւայլ
անկեր նշմարեց. ազգի ազգի ծառերը, արեգդէմ գա-
հաւանդներն ու հովանաւոր ձորերն ու ծործորները
զինքն ապշեցուցին. ծառախիտ անտառներն ու այրերը
իւր աչուրները շլացուցին: Նոյն դեղեցիկ դրախտին բուն
նորադքանչն ու զարմանալին ան էր՝ որ արուեստն ու
հնարքը չէին երեւնար, կարծես թէ զարդն ու դիրքը
բնութեան ձեւն առած էին եւ արուեստն ամենէն
աւելի զուարթ բնութեան նմանիլ կ'ուզէր: Պարտիզին
ծառերը ծաղկեցընող սիւքը երկնաւոր ու սքանչելի
էր. մշանջենաւոր ծաղկով՝ պառուղն ալ միշտ կը տեւէր.
մէկ տեսակը հասնելու ատեն՝ մէկալը լմրննալու կը
սկսէր. աղտորն ու թուզը, դեղձն ու սերկեւիլը շատ
առատ կը գտնուէին: Տեղ մը՝ ոսկեգոյն, տեղ մ'ալ
կանաչազարդ հանդերձով խնձորներ կը տեսնուէին:
Ոստախիտ տերեւալից ուռը՝ արեւտես բարձրաբերձ

տեղերը կամակոր սողացած, դառն կանաչ եւ անոյշ
սակեհատ ողկոյզներ ունէր, որոնք թանձր օշարակով լի
էին: Ասոնց նման ուրիշ բիւր պտուղներ ալ կային, զոր
օրինակ սաթագոյն նարինջն ու կորաղիտնի շաքեր ու
նեցող նուռը, որոնք բնութեան գեղեցիկ զարդերն ը-
լալով, մարդը կը զմայլեցընէին եւ իրենց Արարիչն ալ
գովէլ կու տային: Բայց ասոնցմէ աւելի ո՛վ կրնար ան
կանաչազարդ ոստոց վրայ նստող երփն երփն ու բիւր-
ազգի թռչունները տեսնել եւ անոնց օդը թնդացը-
նող մրմունջն ու իրենց Առաստուռն փառաւորելը լսել ու
չզարմանալ: Աարդ այս ամէն բանը զննելով՝ սիրտը
զմայլելու սկսաւ եւ բնութեան Հաստչին վրայ զարմա-
ցած՝ ինքն ալ նոյն Ամենազօրն ու Բարձրեալը գովեց եւ
արտաքոյ կարգի եռանդով իր սովորական առաւօտեան
աղօթքն ընելէն ետեւ՝ ելաւ իր անձկալըոյն՝ Գիսակին
սենեակը գնաց:

Գիսակ դեռ խորունկ քնոյ մէջ էր: Երջանիկ ու
անոյշ հանդարտութիւն մ'իւր գէմքին վրայ կը հանդ-
չէր: Աարդ չհամարձակելով զինքն արթնցնել, երկայն
ատեն լռիկ մնջիկ անոր առջեւ կեցաւ: Աերջապէս ծե-
րունւոյն աշուրները բացուեցան եւ անմիջապէս երի-
տասարդին կայտառ կերպարանաց վրայ ինկան: Աարդ
«Բարի լոյս», խօսքը բերնէն չհանած, Գիսակ ոտք ելե-
լով՝ զինքը շարթընցընելուն պատճառը հարցուց: «Սի-
րելի հայր, պատասխանեց Աարդ, զձեզ խռովել ինձի
կարելի չէր. որովհետեւ հեզիկ ու քաղցր քնոյ մէջ էիք
եւ դեռ շատ կանուխ էր: Երթանք հիմայ մէկտեղ սի-
րելի Ներսէհին. իրեն վերջին հրաժարական ողջոյն
կ'ուզեմ տալ,»:

Արկու սիրելիներն Երուանդունւոյն գացած ատեն՝
բոլոր ապարանքը կը հնչէր, Աարդայ Մամիկոնենոյ

անունն ամենուն հռչակուած էր . անոր Մամիկոնեան
ըլլալն ու զարմանալի արկածները ծանուցուելով՝ ամէն-
քը կը զարմանային : Իւրաքանչիւր ոք մէկ կողմանէ զին-
քը կը դովէր՝ որ եղբայրն ազատելու կ'երթայ , մէկալ
կողմանէ ալ կը տրտմէր՝ որ այնպէս առաքինի ու սքան-
չելի ազատորդի մը պիտի կորսընցընէ : Բուն ողբալի
տեսարանը բացուեցաւ Աարդայ Ներսէճէն բաժնուե-
լու ատեն : Բարեսիրտ իշխանն իրմէ բաժնուող պա-
տանին կարծես թէ չէր կրնար թողուլ , զինքը զրկած՝
իր երկու ականակիտ աղբիւրներն անոր վրայ կը հոսե-
ցընէր . վերջապէս Աարդ զՆերսէճ աւելի եւս դառն
թախսութեան մէջ չձգելու համար , «Թող տուէք ,
ըսաւ , ցանկալի Տէր , ձեր աղէտքն ինձի համար մ'ա-
ճեցընէք» եւ անոր բազուկներէն պրծաւ ելաւ :

Գլխակ Աարդայ տրուած խրատներուն վրայ ուրիշ
խրատներ ալ աւելցուց : Անկից ետքը Ներսէճին կող-
մանէ իրեն քանի մը սպասաւոր տուաւ եւ անոնց մէջ
Երուանդունոյն ապարանից Արտէն հոգաբարձուն ալ ,
որն որ մեծ ուրախութեամբ գոչեց . «Աարդ , ես քու
մանկութեանդ ատեն , երբ որ քու հայրենի տունդ ու
կեցած խուցդ այրելու սկսած էր , ես զքեզ ազատողն
եղայ եւ քու մօրեղբօրդ ձեռքը յանձնեցի . հիմայ դուն
իմ ձեռքս կը յանձնուիս . ես ալ քու սիրելի մօրեղբօրդ
պէս զքեզ կը հոգամ» :

Աարդ նորէն Ներսէճին վերջին հրաժարականը
տալէն եւ զԳլխակ երկայն ու անմռունչ զրկած կենա-
լէն ետեւ , անջատեցաւ , ձի հեծաւ եւ վայրկենի մը
մէջ իր սպասաւորներովը մէկտեղ թռաւ , մէկ երկու
անգամ նորէն ետեւը նայելով , արտասուախառն «Բա-
րեկամք , մնաք բարով» կանչեց ու աներեւոյթ եղաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ուրացո՛ւնք ինչպէս :

ՉԱՏ անգամ, մանաւանդ երբ որ մարդուն մտքէն
չ'անցնիր, Երկինքը վերէն իրեն այլեւայլ վշտեր
կը խրկէ, անոր արութիւնն ու հաւատքը փորձելու,
սէրն ու յոյսն աւերցընելու համար :

Այսպիսի աղետարար դէպքեր Մամիկոնեանց ազգա-
տոհմին շատ կը պատահէին, որոնք իրենց հանդար-
տութիւնն ու խաղաղ կեանքը կը խռովէին, անոնց
հետ մէկտեղ բոլոր Հայոց ազգն ալ դժբախտութեան
մէջ կը ձգէին. բայց շատ անգամ ալ ան փոթորկէն
ետքը՝ բարեբախտութեան կը հասցընէին :

Չուիկ շատ տարի Գուգարաց աշխարհքը, Աշու-
շային ապարանքը բնակելէն ետեւ, երբ որ իր ցաւերը
քիչ մը նուազած էին, ելաւ իր երեք որդիներովը մէկ-
տեղ Մամիկոնեանց Տարօն գաւառը, Աշտիշատ ա-
ւանն եկաւ, եւ նորէն Հմայեկին մահն ու իր կրտսեր
որդւոյն Աարդայ կորուստը կու լար կ'ողբար : Չէր գի-
տեր ողորմելին որ քիչ մ'ատենէ ետեւ ուրիշ աւե-
լի մեծ կորուստ մ'ալ պիտ'որ ընէ : Եղած լմբնցած էր

դժբախտ ապիրատ գործքը եւ Չուիկ դեռ բան մը լսած
չէր: “Մայր, ըսաւ որ մը Չուիկին՝ Վասակ Մամի-
կոնեանը. [Թողութիւն տուր որ այնպիսի տխուր ու
վշտալի գոյժ մը պիտի տամ քեզի ու անով սիրող
պիտի վիրաւորեմ, բայց մինչեւ երբ լռեմ: Եթէ Վա-
հան եղբորս մահուան բօթը լսեցի ըսեմ, չեմ սխալիր:
Գնա, սիրելի մայր, դնա սենեակդ կամ մենաւոր տեղ
մը, լացիր ցաւոցդ ու ահագին վշտացդ վրայ: Արտա-
սուքը մարդկային բան է, ոչ ոք կրնայ զքեզ արգե-
լել. սակայն եթէ կրնաս նէ՝ այն սրտունքդ պաղա-
տախառն աղօթից փոխէ, որպէս զի Աերինն աւելի
սիրով քու ցաւոցդ սղորմի . . . : Ես ալ նոյնպէս
պէտք է որ ողբամ, ես քեզմէ աւելի դառն պէտք
է որ լամ: Վահանին մահը, անոր հոգւոյ կորուստը
հարկ է որ աշխարեմ, ”: Ըսաւ ու սկսաւ յորդառատ
ջերմ եւ դառնադառն կաթիլներ [Թափել. քիչ մնաց
հեծութենէն սիրան երկու կ’ըլար: Բայց նորէն հոգի
առնելով եւ յոյսը բոլորովին չկորսընցընելով, “Մայր,
գոչեց, լացիր, սակայն մտածէ միանգամայն որ ամե-
նայն ինչ Աստուծոյ ձեռքն է. Հզօրին կարողութիւնը
զչարը բարւոյ կրնայ փոխել. հաստատութեամբ Անոր
վրայ յուսալու է եւ Իրմէ խնդրելու է որ դարձեալ
քու որդիդ ու իմ մտորեալ եղբայրս, առ երեսս մու-
գութեան օրէնքն ընդունողը, [Թողու ան ժանտ եւ
չարաթոյն դիւապաշտութիւնն ու իր Աստուծոյն դառ-
նայ: Շատոնց Վահանէն նամակ առած եմ, որուն
մէջ կ’ըսէ թէ զըպարտութիւններէն ազատելու եւ իր
հաւատարմութիւնը ցուցընելու համար այսպէս ընելու
ստիպուեցայ: Գարձս ալ, կը դրէ, շատ չ’ուշանար: . .
Վահ, ողորմելի ու տկար խօսքեր: Վահան, եղբայր,
ինչ ըրիր”:

Ասասի այս խօսքերը զըուցելէն ետեւ՝ լուռ կեցաւ ու նորէն իր արտասուաց վտակներովը գետինը կ'ողորմանէր: Իսկ Չուիկ բոլոր աս վիպին ժամանակը՝ ողբալէն ուրիշ բան չըրաւ. գլուխը ծռած, գրեթէ մինչեւ երկիր խոնարհեցուցած եւ դէմքն ալ երկու ձեռուրներով ծածկած՝ կ'աշխարէր ու կը հեծէր եւ երբեմն երբեմն ալ «Ահհան, որդեակ, ինչ բըր, որդեակ», տրանջանաց խօսքերը բերնէն կը հանէր:

Այսպէս Չուիկ անմխիթար շատ լալէն ետեւ՝ «Որդեակ, ըսաւ, Ասասիին, եկուր մէկտեղ աղօթք ընենք. Աստուած՝ մէկտեղ աղօթողներուն մօտիկ կ'ընէ, անոնց խնդրուածքը շատ անգամ կը կատարէ: Մորեալները բոլորովին ձեռքէ չիթողուր, մանաւանդ զանոնք՝ որոնք երբեմն իրեն հաւատարիմ էին ու քաջութեամբ առաքինութեան շաւղաց մէջ կը պտրտէին»,:

Չուիկ ասանկ խօսեցաւ ու երեսի վրայ ինկաւ եւ երկնաւոր Որդւոյն Մայրը միտքը բերելով. «Ահ, անուշակ Գշխոյ, գոչեց, ինչ են իմ վշտերս, եթէ քու անչափ աղէտիցդ հետ համեմատելու ըլլամ: Չէ, տրանջել չեմ ուզեր. բերէ թող Աստուած ինչ որ կ'ուզէ նէ գլուխս. համբերութեամբ կրել, յուսով ամէն բանն իրեն յանձնել կը տենչամ, նաեւ եթէ ասկից շատ աւելի վշտեր վշտանամ: Ար զգամ, ներքին ձայն մը իմաց կու տայ թէ կրածներս դեռ ոչինչ են, կարծես թէ ներքին խթան մը սիրտս խոցելով՝ գոչել կու տայ որ գլուխս դեռ ուրիշ շատ անձկութիւններ ու ցաւեր ալ պիտի գան . . . : Բայց Աստուած բոլորովին չիլքաններ, կ'ըսէ ձայնը, կու տայ զօրութիւն որ ամենայն ինչ համբերութեամբ կրես, եւ վերջապէս աղէտքդ ու տրամութիւններդ՝ ուրախութեան կը փոխէ»,:

Չուիկ այսպիսի աղղեցութիւններով քիչ մը հան-

դարտեցաւ ու սկսաւ Ասասկին հետ խօսակցիլ : «Մայր ,
ըսաւ Ասասկին ալ ի մէջ այլոց , սիրելի մայր . Աարդ
եղբայրս կենդանի է , Շաւարշ եղբայրդ Հայաստանի
մէջ է , գրեց ինձի Ահհան : Ան երկուքին ալ պատ-
մութիւնը սքանչելի կ'երեւայ ինձի , բայց սկիզբէն մին-
չեւ վերջը նկարել միայն անոնք կրնան . ես մինակ աս
գիտեմ որ երբ որ Աարդ մեզի գալու միտք ունէր , Պերոզ
զինքը Պարսկաստան կանչեց , որպէս զի Ահհանին
տեղ ինք հոն կենայ ու Ահհան ելլէ Հայաստան դառ-
նայ եւ ետքը . . . » :

Չուիկին անձկութիւնը ժամէ ժամ կ'աւելնար ,
լսած այլեւայլ խօսքերն իր սիրտը կը վերաւորէին ,
երկայնաբանութիւնն ու անկից յառաջ եկած անհամ-
բերութիւնը զինքը կը նեղէին . բուն իրին վերջը կ'ու-
զէր , սակայն դեռ Աարդայ Պարսից աշխարհքը կան-
չուելուն պատճառը Ասասկին բերնէն չելած՝ մէկէն
ապարանից սրահներն ուրախութեան աղաղակներով
ու գոչիւններով հնչեցին : Չուիկ սենեկէն դուրս ելաւ .
աս եւ ան կողմը կը նայէր , հարցընելու մարդ կը փն-
տուէր . բայց ապարանքը մարդ մնացած չէր , ամէնքը
վազելով կ'երթային , բազմութեամբ՝ բազմութեան
դէմ կ'երթային : «Ի՞նչ կայ , պոռաց Չուիկ , ո՞վ կու
գայ , » : Եւ եկող խուռն ամբօխը գիտելու ատեն՝ իր Ահ-
հան որդին տեսաւ , որ մեծ շքով կու գար :

«Ասասկ , Ասասկ , գոչեց , եղբայրդ կու գայ . ե-
կուր շուտ , երթանք զինքը դիմաւորենք , » ըսելու ատեն ,
Ահհան արդէն երիվարէն իջնալով՝ ապարանքը մտաւ
եւ անմիջապէս մօրը դիրկն ինկաւ : Բայց կարծես թէ
սիրտ սրտի զարնելով՝ Ահհանայ սիրտը կտոր կտոր ե-
ղաւ . աներեւոյթ երկիւղէ մը սարսափած՝ մօրմէն հե-
ռու քաշուեցաւ դնաց , դէմքը տժգունած , արիւնը սա-

ուած, դիակի մը նման մարմարեաց սիւն կտրած՝ անոր
դիմացն անմուռնչ կեցաւ: Քիչ մը լուռ կենալէն ետեւ՝
իր սիրելիները մէկդի քաշեց ու «Ո՛հ, ցանկալի մայր եւ
սիրելի եղբայր, պուաց. նրչափ երջանիկ կ'ըլլար Աւ-
հան, եթէ իր երանութիւնն ինք անձամբ չեղձաներ,
ինք զինքը վտանգի մէջ չդնէր: Սակայն աւասիկ տե-
սէք, հիմակուքնէ պատիժս կը կրեմ, երկրիս վրայ հի-
մակուքնէ կը շարչարուիմ: Ուրացութիւնս կարծեմ
ինձի սուղ պիտի նստի, սակայն յամառութիւն ամե-
նեւին շունիմ: Ո՛հ, Աստուած, Աստուած, կրնամ ար-
դեօք յուսալ որ իմ ժանգաթոյն սխալմունքս հիմայ
կը ջնջես եւ ետքն ալ երանելեաց դրախտն երթալ կը
թողուս, որպէս զի այնուհետեւ Քեզմէ ու իմ սիրելի-
ներէս երբեք չբաժնուիմ. . .», :

Աւհան այսպիսի սաստիկ ցաւոց մէջ ինկած՝ գլուխն
ու դէմքը ծածկեց, որովհետեւ իրեն կ'երեւար որ իր
առջեւը կեցողները մէյ մէկ յանդիմանութեան սլաք
ծոցը կը խոթեն ու իր յանցանքը կը կշտամբեն: Այս-
պէս անմխիթար մայրն ու որդիքը կեցած, ամէնքը բիւ-
րաւոր աղետից մէջ մտած, ոչ ոք կը համարձակէր
տխուր լուծիւնը լուծել: Աերջապէս Աւհան նորէն
հոգի ու շունչ առաւ եւ գրեթէ քնէ մ'արթնցած,
«Մայր, ըսաւ, վրաս փոփոխութիւն կը զգամ, երկն-
առաք ազդեցութիւն մը կու գայ. անշուշտ ըրած ա-
ղօթիցդ պտուղը պիտ'որ ըլլայ: Շարունակէ, սիրելի
մայր, պաղատէ, խնդրէ երկնքէն իմ դարձս: Գուն ալ,
ցանկալի եղբայր, իրեն հետ միացիր: Չեր նոյն աղա-
չանաց մէջ միշտ զԱարդ ալ յիշեցէք, որպէս զի
Պարսկաստան շքեղ վարդ մնայ ան սքանչելի պատան-
դը, ժամանակաւ ալ առաքինի ու քաջ հոս դառնայ», :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Բանասիրիո-Ռի-ն ու աղապո-Նե-ան նշոյլ:

ՎԱՐԴԱՅ ճամբորդութիւնը՝ խոյացող թռչուններուն արշաւանաց նման էր, որովհետեւ շուտ մը Պարսից հոյակապ քաղաքն եկաւ: Տիզընն թաղաւորական քաղքին ընդարձակութիւնն ու մեծութիւնը, փողոցներուն փառաւորութիւնն ու ապարանից շքեղութիւնը զՎարդ զարմացուցին: Երկնաբերձ պարիսպ մ'ու այլեւայլ ամրոցներ քաղաքը պատած, շատ մեծամեծ ապարաններ, շքեղ ատրուշաններ ու մեհեաններ եւ պէսպէս բուրաստաններ զՏիզընն կը զարդարէին: Սակայն ասոնց ամենուն պսակն էր թաղաւորին դարպասը: Ընդարձակ ու ամենաբարձր երեւակայութեան նկար մը կրնար ըսուիլ: Բազմապատիկ սեանց վրայ շինուած՝ ոսկւոյ ու արծաթոյ մէջ կը շողար: Պատերն ու ձեղուններն այլեւայլ գեղեցիկ զարդեր, միեզընրուի եւ ուրիշ գազանաց կերպարանքներ փորուած, տեսնողին աչուրները կը շլացընէին. բոլոր աս զարդերուն համեմատ էր՝ ապարանից մէջ տեղն եղած սրահն

ալ: Հոն սքանչելի շատրուան մը՝ յասպիս պատուական քարերէ կը փալփէր, չորս կողմն ալ վեց զոյգ կենդանիներ կային. առիւծներն ու վիշապները, միեղջերուներն ու ցլերը, արծիւներն ու սիրամարգերն իրարմէ գեղեցիկ էին եւ ամենուն բերնէն ալ պաղպաջուն ջրեր կը վազէին: Ապարանից ամէն մէկ սենեակն ալ փառաւորութեան ու շքեղութեան մէջ կը լողար, չկար տեղ՝ որ անզարդ ըլլար, չկար տեղ՝ որ առանձինն գեղեցկութիւն մը չունենար:

Արդ ասոնց ամենուն վրայ շատ կը զարմանար. բայց ան զարմանաց հետ մէկտեղ շատ անգամ իր սիրելիներուն յիշատակը խառնուելով՝ նոյն հրաշակերտներն իրեն ոչինչ կ'երեւային, մանաւանդ թէ կը զարչէր անոնցմէ, մի միայն ցանկալի ու գեղեցիկ բան իր հայրենիքը համարելով, իր սիրելի մայրն ու եղբարքը տեսնել ուզելով: Ստոյգ է տեսաւ Արդ հոս իր Աահան եղբայրը. բայց սրչափ եւ ինչպէս: Քիչ, խիստ քիչ ժամանակ, որովհետեւ Աահան իր ուրացութեան համար՝ մարդու առջեւ ելլելու կը շիկնէր. իսկ առաքինի Աարդ եղբօրը հետ երկայն ատեն խօսիլ ամենեւին չէր ուզեր. նախ իր ամօթն ու խայտառակութիւնը ծածկելու եւ երկրորդ անոր սիրար չմիրաւորելու եւ զինքը մշտնջենաւոր վշտաց մէջ չխոթելու համար: Ասոր համար Աարդ ու Աահան տեսան մէկզմէկ, սակայն շուտ ու սրտառուչ եւ լալազին իրարմէ բաժնուեցան: Այսպիսի յիշատակ մը ինչպէս կրնար Աարդ մտքէն հանել: Երբէք նոյն օրը չէր մտնար. միշտ Հայաստան ու իր սիրելիներուն քովն երթալ կը տենչար: Պարսից աշխարհքը բնակելուն ամէն մէկ վայրկեանն իրեն բիւրաւոր դարեր կ'երեւար: Պարսկաստան կենալը մեծ տրտմութիւն էր իրեն, վասն զի հոն իր կրօնին մխիթարու-

Թիւնները չունէր: Քրիստոնէից կրօնը Պարսից ասեւրե
էր, Պարսից կռապաշտութիւնն՝ իրեն զարշէլի: Աարդ
մոգութեան օրէնքն ու արեգական եւ կրակի պաշտօնը
չատ կ'ատէր. ատրուշաններէն ու անոնց մէջ եղած
վաւմական կրակէն ու բոցէն խիստ կը զգուէր. ան դի-
ւական պաշտօնը, երկրիս ու երկնից վրայ եղող արա-
րածոց երկրպագութիւնն ու զոհք տեսնելով, սիրտը
կտոր կտոր կ'ըլլար: Աարդ անոնց յորդորուելու ջան-
քերն իրմէ մերժելէն զատ, Պարսից մոգերն ու անոնց
դէնակիցները քաղցր ու մեղմով շատ անգամ կը յան-
դիմանէր:

Թէպէտ եւ երկայն ատեն նորասքանչ փառաւո-
րութեանց մէջ մնաց, սակայն բիւր նեղութիւններէ ալ
կը շարշարուէր. իր հայրենիքէն ու մօրը քովէն հեռու
ըլլալուն համար՝ սաստիկ կը նեղուէր: Իր միտքն ու
խելքն աս հեռաւորութիւնը վերցընելու միջոց ու գիւտ
փնտռելու վրայ էր. բայց տեսաւ վերջապէս դրեթէ
անկարելին, երբ որ յանկարծ կապանաց ու շղթաներու,
զարհուրելի ու խաւարչտին բանտի մը մէջ ինկաւ: Աս
բանտն ապարանքէն հեռու չէր, անոր համար ստորեր-
կրեայ ճամբով մը շատ անգամ թագաւորը կ'ելլէր
բանտարկելոց այցելութեան կ'երթար. բայց չէ թէ ա-
նոնց աղէտքը նուազցընելու, հապա իր ներկայութեան
ահագնութեամբն եւ զանոնք ծաղր ընելով՝ ան դրժ-
բախտներուն վշտերն աւելցընելու համար: Նոյն բան-
տին սղարմելութիւնը մեծ էր. պզտիկ ծակ մը միայն
ահագին ու ստուար պատերէն քիչ մը լոյս կը թողուր,
որպէս զի Աարդ ու իր ընկերներն իրենց բնակարանին
խեղճութիւնը տեսնեն: Պատերուն ներքին ճակատը
սեւ ու խոնաւ էր, ձեղունն ալ այնպէս ցած՝ որ հազիւ
մարդ ուղղորդ կրնար կենալ: Մէկ կողմն անհարթ քա-

րէ սեղան մը կար՝ Վարդայ ջուրն ու հացը, իր մի միայն կերակուրն ու ըմպելին դնելու համար. մէկալ կողմը գեանի վրայ իր ողորմելի անկողինը կ'երեւար, քիչ մը յարդ՝ անոր վրայ լաթ մը տարածուած : Ծանր երկաթէ շղթաներ ձեռքն ու ոտքը կը ճնշէին : Վարդագոյն գէմքը տոգունած ու խորշմած էր, եւ աչքն ալ շատ արցունք թափելէն՝ կարմիր արիւն ու կրակ դարձած : Բայց Վարդ բոլոր աւ աղէտքն ու վշտերը համբերութեամբ ու հեղութեամբ կը կրէր : «Ո՛հ, կ'ըսէր ինք իրեն շատ անգամ, բանտիս աղէտքն ինչ է, թէ որ սրտիս անձկութիւններուն հետ համեմատելու ըլլամ», : Երբեմն ալ՝ «Մ'իս, սիրելի մայր, եղբարք, քաջ ու արի Վահան, կը գոչէր, ինչ վիճակի մէջ էք», : Եւ նորէն նորէն լալու կը սկսէր : «Շղթաներ, սրչափ սիրով կը կրէի զձեզ, եթէ գիտնայի որ դեռ սիրելիներս կ'ապրին եւ իրենց թշնամեաց հալածանքներէն ազատ են : Աս անառողջ ու խոնաւ գեանոյն վրայ սրչափ յօժարութեամբ կը պառկէի, եթէ միայն գիտնայի որ սիրելին Շաւարշ, երկրորդ հայրս, ողջ ու հանգիստ, Վահան եղբայրս՝ մոգութեան օրէնքէն ազատ եւ վնասակար պատերազմի սպառնալիքներէն ու անոնց հետեւութիւններէն դուրս է : Սակայն տս կապանացս պատճառն ո՛վ է. անշուշտ Վահան՝ մոգութեան օրէնքը դարձեալ արհամարհած պիտ'որ ըլլայ, իր հօրը շաղաց հետեւիլ ուզած պիտ'որ ըլլայ. եթէ բանտարկութեանս պատճառն ա՛ս է նէ, ուրախ եմ», :

Իրօք ալ ան էր պատճառը եւ Հայոց ու Պարսից մէջ նորէն պատերազմ բացուած էր :

«Բայց ես չեմ գիտեր, կ'ըսէր ինք իրեն Վարդ, տարակուսանաց մէջ եմ, կը դեղեւիմ, աղետիցս մէջ կը ծնդիմ կը մաշիմ. բոլոր անգամներս կը դողան ու

կը թառամին: Գոնէ ան մխիթարութիւնն ունենայի. գոնէ ընկերներէս մէկն աս բանտին մէկալ մռայլ անկիւններէն քովս բերէին . . . : Սակայն ան դժբախտներն ալ ինչ կրնան ընել. անոնք ալ մխիթարութեան կարօտ են, անոնք ալ կը ծիւրին . . . : Բայց չէ, մարդկային մխիթարութիւն չեմ ուզեր: Քեզի կը դառնամ, Քեզի, մշանջենաւոր ու անեզը Աստուած: Գուն զիս շատ խուճապական վտանդներէ, բիւրաւոր աղետից մէջէն ազատեցիր: Աս անգամ ալ Գուն կ'ազատես: Երբ որ միտքս կը բերեմ անթիւ անհամար արկածները՝ որոնք մանկութենէս սկսեալ մինչեւ հիմայ դլուխս եկան. երբ որ կը մտածեմ որ անչափ սիրով ու հայրական իմաստութեամբ զիս հոգացիր, ինծի պաշտպան եղար. . . կը բորբոքի սրտիս եռանդն ու յոյս եւ վատահուժիւնս ողորմութեանդ վրայ կը հաստատեմ: Գիտեմ որ Գուն հոս բանտին մէջն ալ քովս ես, եւ քու արբանեակներդ ալ ինծի կ'օգնեն», :

Այսպէս Վարդ աղօթք ու պաղատանք ընելով՝ վերէն մխիթարութիւն ու հանգիստ կը գտնէր: Աստիտը մենութեան մէջ ունեցած խորհուրդները շատ էին, ինք իրեն խօսած խօսքերն անթիւ էին: Երբեմն մայրն ու եղբարքը յաւիտենական բնակութիւնը դացած կ'երեւակայէր, անոր համար ինքն ալ հոն թռչիլ կ'ուզէր, որպէս զի անոնց հետ անբաժին միանայ: Երբեմն ալ յուսալով որ դեռ կենդանի ըլլան, յոյս կ'ունենար որ երկրիս վրայ անգամ մ'ալ զիրենք տեսնէ: Իրեն մեծ ցնծութեան ու զուարճութեան պատճառ էր՝ Մուշէ երիցուն տուած գիրքը, որուն մէջի հօրեղբօրն ու հօրը եւ անոնց մարտակիցներուն պատկերը զինքը շատ կը սիրուէր: Վարդ նոյն գիրքը քովը կը պահէր եւ երբ որ բանտապետէն ամենեւին վախ չէր

ունենար, ան ատեն կը հաներ ու բանտին մէջ մտնող նուազ լուսոյն առջեւ բռնելով՝ կը դիտէր, երկայն կը նշմարէր, եւ անով իր սիրելի ու երջանիկ հօրը յիշատակն ալ մտքին մէջ կը զարթուցանէր: «Ա՛հ, պատուական երէց, կ'ըսէր ինք իրեն, կրնայի՞ր արդեօք մտքէդ անցընել որ աս դիրքն ու մէջի պատկերը զարհուրելի բանտարկութեանս ատեն վշտացս սփոփանք ու նուազում պիտ'որ ըլլայ: Բայց ասով՝ զքեզ ու անձկալի Շաւարշ մօրեղբայրս ալ կը յիշեմ եւ ան երջանիկ ժամանակները. ա՛խ, ս'ըր են ան տեղերը, ս'ըր խաղաղ ու մենաւոր գեղեցիկ ձորերը. ինչպէս անցաք, ս'ըր թռաք աներեւոյթ եղաք, զուարթարար օրեր: Ներսէ՛հ ու ցանկալի Գիսակ, ս'ըր մնաց ձեր խոստումը ... քանի մը տարիէն մայրս ու եղբարքս պիտի տեսնէի...»:

Ստէպ այսպէս կը գոչէր Վարդ, երբ որ ան յիշատակները միտքը կու գային, եւ իր ցաւերն ու զանոնք տեսնելու իղձը կը նորոգուէին: Անկից ետքը արտասուաց վտակներ սիրտը կը բանային. գլուխը բանտին պատին կռթնցընելով՝ ամբողջ գիշերներ կու լար կ'ողբար: Աամաց կամաց աս ցաւերն ու երանախառն յիշատակներն՝ ազատութեան փափաքի մը փոխուեցան. անոր համար խեղճն ան տխուր առանձնութեան մէջ նստած՝ միշտ լոյս տուող ծակէն ազատ տեղերն ու բնութիւնը կը զննէր: Գրսէն թռչուն մը թռչելով անցնելու ատեն՝ անոր կը նայէր, հեռու, շատ հեռու որչափ որ կրնար նէ՛ աչքն անոր վրայ կը սեւեռէր ու կ'ըսէր. «Ա՛հ, ես ալ փետուր ու թեւ ունենայի եւ քեզի պէս, սիրուն արարած, ազատ օդի մէջ սրանայի. ՚հ, դուն, դուն, գեղեցիկ, ազատ ես ու բոլոր երկնքի տակ եղող ընդարձակ անջրպետը քու բնակարանդ է.

իսկ ի՞մ բնակութիւնս...»: Երբ որ դարձեալ երիվա-
րով գացող ճամբորդ մը կը տեսնէր, մեղմ ձայնով ու
նշանացի՝ «Եկուր, կ'ըսէր անոր, եկուր զիս ալ առ,
ասկից հեռու աշխարհք մը տար: Ի՛նչ, չէս լսեր...
զնա ուրեմն, եւ թէ որ նորէն դառնալու ըլլաս, ինձի
համար մահ բեր...»: Ասոնք ըսելէն ետեւ՝ անոր կը
նայէր, մինչեւ որ ան մարդուն կերպարանքը պզտիկնա-
լով, կէտ մը կ'երեւար եւ վերջապէս իր աչքէն անե-
րեւոյթ կ'ըլլար:

Այսպէս շատ օրեր ու օրեր անցան, ամիսն ու տա-
րին ալ անոնց հետեւեցան. վերջապէս խրկեց Աստուած
Վարդայ դառն վշտերուն քիչ մը քաղցրութիւն: Բան-
տապետն անոր ջուրն ու հացը բերած ատեն՝ զուարթ
դէմք ցուցնել սկսաւ, ան սքանչելի երիտասարդին
համբերութեան վրայ զարմանալով՝ օրէ օր իր վայրե-
նութիւնը կը նուազցընէր: Վարդ աս տեսնելով՝ անոր
աղաչանք մ'ընելու համարձակութիւն ստացաւ եւ
խնդրեց որ իր քովը բերուին իր ընկերները՝ որոնք նոյն
բանտին մէջ ուրիշ հեռաւոր անկիւն մը նետուած էին,
որպէս զի կարող ըլլան իրարու յաւիտենական ողբը
նուազցընել: Բանտապետն իսկզբան չլսել կը ձեւացը-
նէր եւ կարելի եղածին չափ Վարդայ չէր մօտենար,
որպէս զի չըլլայ թէ համոզուի կամ անոր սրտա-
շարժ կերպարանքէն ամսքուած՝ իր խստաքար ու ան-
դամանդեայ սիրտն ալ կակղնայ ու անոր խնդրածը
կատարէ: Սակայն ամէն բանէն չկրցաւ պրծիլ, իր ներ-
քին դժոյ ու աղեաց ազդեցութեան տեղի տուաւ եւ
զԱրտէն ու Վարդայ մէկալ ծառաները քովը բերաւ:
Բայց աս շնորհքին տեղ՝ անոնց շղթաները կրկին ու
կրկին ծանրացուց. եղուկներուն մէկ սիւփանքն իրենց
հազարապատիկ աւելի վիշտ ու անձկութիւն արժեց:

Պժտբախտ ու ողորմելի վշտահաններն՝ անհանդուր-
ժելի աղետից մէջ մէկզմէկ մխիթարել կ'ուզէին, բայց
այնուհետեւ ան բնակութիւնն ամենուն անտանելի ե-
ղած էր: Օր աւուր վրայ զարհուրանքն ու նեղութիւն-
ները կը շատնային. ծառաններն իրենց սիրելի իշխանին
գունատ երեսը տեսնելով, անոր տկարութիւնը նշմա-
րելով, դիտելով որ անոր կայտառ ու վառվռուն բնու-
թեան նշոյն երթալով կը նուազի, կը զարհուրէին. եւ
թագաւորին անագորոյն ու անգութ սրտին, Պարսից
վայրենասիրտ ու ժանտաժուտ բարուց վրայ դառն խօս-
քերով կը տրանջէին: Աարդ աս խօսքերը լսած ատեն՝
վշտերու մէջ եղող ընկերները կը յորդորէր ըսելով.
«Բարեկամք, ինչ պէտք է մեր ունեցած նեղութեանց
վրայ ուրիշ աղէտներ ալ աւելցրնել. Աստուած միայն
կրնայ զմեզ ազատել»:
Այսպէս խօսելէն ետեւ՝ կը
սկսէր պաղատանքն Երկինք դարձրնել, անկից ազա-
տութիւն խնդրել եւ եռանդուն խօսքերով ալ ընկեր-
ները մխիթարել որ իրենց յոյսն ու ակնկալութիւնն
Աստուծոյ վրայ դնեն, Անոր կամացը համաձայնին եւ
ասոր նման ուրիշ բիւր խօսքեր կը զըուցէր, մինչեւ որ
վրան սաստիկ տկարութիւն մը գալով, իր քաղցրաբան
չրթունքը մեղմով գոցելու կը ստիպուէր:

Անգամ մը այնչափ խօսելէն ետեւ, նուազած՝ իր
աղքատիկ անկողնոյն վրայ ընկողմանելու ատեն, բան-
տին շղթայակապ դուռը բացուեցաւ ու բանտապետին
հետ մէկտեղ Պարսիկ երեւելի իշխան մ'եկաւ: Իշխանը
Մամիկոնեանին մօտեցաւ, իսկ բանտապետը թողուց
գնաց: Աարդ ահիւ ու դողութեամբ հազիւ թէ կրցաւ
ոտք ելլել:

«Դնչո՞ւ կը դողաս, սիրուն պատանի, ըսաւ Պարսի-
կը. մի զարհուրիր, մի տրտմիր, քաջալերուէ. Երկինքը

բորբ ցաւերդ կը բուժէ: Գիտնաս որ ես քու եւ ընկերներուդ վրայ շատ կը ցաւիմ: Մամիկոնեանց ազգատոհմին վրայ շատ բաներ լսած եմ, հազարաւոր քաջագործութիւններ ու սքանչելիք տեսած եմ. շատոնց միտքս դրած էի որ քեզի այցելութիւն ընեմ, սակայն պատշաճ ժամանակ չէի գտներ: Աւասիկ հիմայ քովդ կ'ուզեմ նստիլ եւ անունդ ու պատմութիւնդ լսել,):

Այսպէս աս մարդուն ապշած կը նայէր, վասն զի անոր դէմքն իրեն ծանօթ կու գար, բայց ս'ըր եւ երբ տեսած ըլլալը չէր յիշեր: Այսու ամենայնիւ իրեն ազատիչ մը կ'երեւար, անոր համար բարձրաձայն գոչեց. «Ո՛հ, Աստուած իմ, շնորհակալ եմ քեզի, որ գործվագութիւն սիրտ մը խրկեցիր ինձի: Ամէն տեղ բարեբարոյ մարդ կը գտնուի եղեր, նաեւ աս դարպասին մէջ: Ասկից ետքը սկսաւ Այսպէս իր պատմութիւնը պատմել, որուն շատ գութ ու արգասատութիւն ցուցուց իշխանը. եւ բանտապետը կանչելով, «Նայէ, ըսաւ անոր, Այսպէս ու իր ընկերներուն վիճակը շատ դէշ է. զիրենք քիչ մ'աւելի աղէկ հոգա եւ անոնց շղթաներն ալ թեթեւցուր. գիտես արդէն,»: Իշխանը բանտապետին հետ այսպէս խօսելէն ետեւ՝ Այսպէս կողմը դարձաւ ու աս խօսքերով զինքը մխիթարեց: «Համբերէ, որդեակ, գիտեմ քու աղէտքդ ծանր են, սակայն գուցէ երկինք յաջող ելք ու ազատութիւն կը խրկէ: Ես ալ քեզի օգնելու կարող ըլլայի... բայց ո՞ գիտէ...: Զիս կը ճանչնաս. ես Պարսկաստանէն Երուանդունոյն ապարանքն եկող զրուցաբերն եմ. Ներսէ՛՛ վրագ շատ բան պատմեց եւ զքեզ գովեց. ան ատեն սիրեցի զքեզ, հիմայ կը գթամ վրագ,»: Ըսաւ ու մեկնեցաւ գնաց:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Փախուստ :

ՎԵՐՋՆԱԼՈՅՄՆ ԵՐԿՐԷՍ աներեւոյթ եղած ատեն՝
գիշերը մօրը խիստ ծոցէն ելլելու սկսած էր. ա-
նոր ջինջ ու պաղպաջուն ցօղոյ թեթեւաթռիչ եր-
թեւեկներն օդին մէջ խաղալով եւ ծաղկանց ու կա-
նաչութեան վրայ իջնալով՝ անոնց կենդանութիւն կու-
տային: Նոյն գիշերը Վարդ ինք զինքն ու իր ընկերներն
ան զովացուցիչ օդին մէջ գտաւ :

Երբ որ առաքինի պատանին իր վշտաց ու աղետից
մէջ ընկղմած ու յարգաշէն անկողնոյն վրայ պառկած՝
քիչ մը հանդիլ կ'ուզէր, մէկէնիմէկ բանտին դուռը
բացուեցաւ ու մեղմ ձայն մը իր անունը տուաւ ըսելով .

“Վարդ, Վարդ, արթընցիր ու մտիկ ըրէ :

“Ո՞վ կրնայ ըլլալ, մտածեց Վարդ, հիմակ ո՞վ
եւ ինչո՞ւ կրնայ զես կանչել, բայց եթէ գիշերով
խեղդամահ ընելու համար :

“Ղ'րիտասարդ, ես եմ, բանտապետն է, մի վախ-
նար :

“Ո՛հ, Ե՛րկինք . . . : Բանտապետ, ինչո՞ւ համար
դադանի կամ գիշերով զիս մեռցրնել կ'ուզէք. եթէ
յանցաւոր ու ապիրատ մարդ մըն եմ, ցուցուցէք յան-
ցանքս. դոնէ ընկերներս ազատ թողուցէք :

“Հանգարտէ, սիրելի Աւարդ, ազատիչդ է մի զար-
հուրիւր. թող մէկդի առնեմ շղթաներդ. աս դաշոյնն
ալ առ, գուցէ հարկաւոր ըլլայ. փախչելու ատեն պա-
հապաններն իմանալու ըլլան, անշուշտ մեզի դէմ կը
կռուին. առ աս թուրն ու գլխիկ պաշտպանէ : Ամենե-
ւին մի վախնար, միայն թէ շուտ. աս զարհուրելի բան-
տէն ու ապարանից չորս կողմը կեցող ասպարափակ
պահապաններէն ու ամբութենէն դուրս ելլելու ըլլանք՝
բանը լմընցած է : Հոն քեզի արագոտան նժոյգ մը եւ
քանի մ'ուրիշ երիւարներ ալ քու ընկերներուդ համար
պատրաստած եմ, հոն հասնելուն պէս՝ կը հեծնիք ու
կը փախչիք : Եւ ուրեմն, սիրելի Աւարդ. դուք ալ, ծա-
ռաներ, մի դանդաղէք, երթանք, երթանք . . . :

“Մատնիչ, սչ դուն եւ սչ անոնք կրնան փախչիլ”
հնչեց սարսափելի ձայն մը ու հզօր բազուկ մը բանտա-
պետին ուսին վրայ ինկաւ եւ զինքը բռնեց : Բանտա-
պետը հազիւ կրցաւ զինքն այն ձեռքէն ազատել ու
սուրը մերկացրնելով եւ պատին կռթրնելով՝ ան ահա-
գին յարձակման դէմ դնել : Բանտապահ զօրաց գըլ-
խաւորն էր, որն որ բանտին մէջ եղած խօսակցութիւն-
ները լսելով՝ վեց հոգւով ներս մտած էր ու ան մթին
մէջ բանտապետը բռնել կ'ուզէր : Սակայն բանտապետն
մեծ արութիւն ու քաջասրտութիւն ցուցուց : Քանի
մը վայրկենի մէջ պահապանաց գլխաւորն արեան մէջ
թաթխուած ու անոր սուրն ալ ձեռքէն ինկած էր :
Իր օգնականներէն ալ երեք հոգի մահաբեր գործիք-
ներուն ճաշակն առնելով՝ գետինը թաւալեցան : Բայց

կռիւն աւելի մոլեգնութեամբ սկսաւ, երբ որ մնացած երեք պահապաններն իրենց գլխաւորէն շատ պատիժներ կամ բիւրաւոր պարգեւներ ընդունելու երդումը լսեցին :

Բանտապետը խիստ տկարացաւ, սակայն հաստատուն միտքը դրած էր ու աւելի մեռնիլ կ'ուզէր, քան թէ ինք զինքն եւ Ղարդ ան գազաններուն ձեռքը մատնել : Առիւն այսպէս սաստկացած ատեն՝ լուսաւոր ամպի մը պէս տեսիլ մ'երեւցաւ ու սաստկաձայն աղաղակով մը բոլոր բանտը թնդացուց : «Թրերը, անամօթներ, թրերը մէկդի թողուցէք . հոս արիւն թափելու տեղ է . ժամանակն է հիմայ» : Ամէնքը զարհուրած՝ թող տուին սրերը որ խոնարհին, գետինն իյնան . նոյն իսկ պահապանաց գլխաւորը գլուխը խոնարհեցուցած ու դողդողալով՝ կարծես թէ սառեցաւ մնաց : Երեւոյթ կարծուած մարդն իրեն հետ եկող երիտասարդին նշան ըրաւ որ Ղարդայ ընկերներն առնու երթայ . իսկ ինք բանտապետին դառնալով՝ այսպէս գոռաց . «Ժպիրհ ու յանդուգն մարդ, աս կերպով երբեք չես կրնար նպատակիդ հասնիլ . կորսուէ առջեւէս, անպիրատ», ըսաւ ու ինք անոր քովէն անցնելով՝ անմռունչ կեցող Ղարդայ մօտեցաւ եւ իր ետեւէն գալու նշան ըրաւ : Ղարդ դողդողալով գնաց : Աքանչելի երեւոյթը Ղարդ շատ աստիճաններէ ու անձուկ շաւիղներէ անցուց : Գոներն ու պարիսպները կարծես թէ անոնց առջեւէն կը հեռանային : Շատ շքեղ ու փառաւոր խցերու մէջէն անցան, իրենց դիմացն ելլողը մեծարանօք զիրենք կ'ողջունէր : Աերջապէս ահագին պարիսպներով գոցուած բուրաստան մ'եկան, եւ հոն առաջնորդը դուռ մը բանալով՝ Ղարդ գուրս հանեց ու ըսաւ : «Ընկերներդ, սիրելի Ղարդ, ասկից քիչ

մը հեռու կը գտնես: Գնա փախիր շուտ, ապա թէ ոչ բարձրացող արեւը դիակդ կը տեսնէ: Ես . . . » պուսայ ու գուռը գոցելով՝ զՎարդ թողուց գնաց:

Այսպէս Վարդ ինք զինքը գաշտի մը վրայ դտաւ եւ Տիղբոն քաղաքն ու թագաւորական ապարանքն ալ հայելոյ պէս առջեւը տեսաւ: Իսկզբան չէր դիտեր թէ գլխէն անցածն ինչ է. կը կարծէր որ երազ է: Բայց ականջը դռնչելով իր սքանչելի առաջնորդին ու ազատչին խօսքերը թէ «Ժամանակ պէտք չէ կորսնցընել, արագ փախչելու է» զինքը շփոթութենէ արթնացուցին: Անմիջապէս ընելիքն որոշեց: Վազեց, քիչ մը յառաջ գնաց ու ընկերները գտաւ: Անոնց քով քանի մը վայրկեան շունչ առնելէն ետեւ՝ ամենուն հետ մէկտեղ ճամբայ ելաւ:

Արկայն ատեն վազեցին ու քալեցին դժբախտ փախրտականները. կը կարծէին որ Հայոց սահմանները կրնան հասնիլ կամ նոյն տեղերն իրենց հայրենակիցներուն բնակութեան տեղ եւ կամ գունդ մը գտնել. բայց պարապ: Աս՝ իրենց սրտին մեծ դառնութիւն էր, սակայն ինչ օգուտ, յառաջ երթալ չէին կրնար, կենալը վտանգաւոր կ'երեւար. ուստի ընելիքնին պէտք էին որոշել, վասն զի կերակուր ու ըմպելի ալ չունէին: Խորհուրդն այսպէս որոշուեցաւ: Վարդ եւ Արտէն նոյն տեղերը ասդին անդին քանի մը շրջան պիտ'որ ընէին. նախ դիտելու եւ քննելու համար թէ ուր կը գտնուին կամ կայ արդեօք ան տեղերը Հայոց բնակութիւն, եւ երկրորդ քիչ մը կերակուր ու ջուր գտնելու համար: Մէկալ ծառաները գաղտնի այր մը պահուրտելով՝ անոնց պիտի սպասէին: Գացողներն երկու օրէն աւելի պիտի չուշանային:

Աամաց կամաց Վարդ ու Արտէն բլրոյ մը վրայ ելն-

լու սկսան եւ անկից ալ բարձրաբերձ լեռ մը հասան : Ահադողն ու երկիւղն իրենց վրայ տիրած էր . թշնամեաց երկրին մէջ եւ ընկերներէն ալ զատուած , անզէն ու տկար՝ ինչ կրնային ընել , իրենց ամուր վահանը՝ զօրացուցիչ դաւազաններ էին : Գիշերուան աչքն՝ ան մթութեան մէջ իրենց լոյս կու տար , մինչեւ կէս գիշեր քալեցին ողորմելիները , անկից ետքը անտառի մը մէջ արշալուսոյ երեւնալուն սպասեցին :

Արեւը ծագելուն պէս՝ նորէն ոտք ելան ու նուազ հետք մը իրենց առաջնորդ առնելով՝ խորածոր մ'իջան , ուր գեղ մը կար : Հոն Աարդ քանի մը հոգի տեսաւ , որոնք հաց եփելու զբաղած էին , երկու վշտակիրներուն խորհուրդը միաբան չէր , բայց վերջապէս որոշեցին որ անոնց մօտենան եւ իրենց ճամբէն շեղած ըլլալն իմացնեն : Խօսքն արդիւնք ըլլալուն պէս , Պարսիկները վշտակցութեամբ կը նայէին անտառին մէջ թափառող դժբախտներուն եւ անոնց քիչ մը հաց ու ջուր տալէն ետեւ՝ իրենց գեղը հրաւիրեցին : Ծերունի Պարսիկ մը երկուքն ալ իր տունն առաւ եւ անոնց առջեւ դինի ու միս դրաւ : Հոն իմացան երկու բարեկամները թէ նորէն Հայոց ու Պարսից մէջ պատերազմ բացուած է : «Ահադին ու անթիւ գնդեր , կ'ըսէր ծերունի ասպնջականը , անհամար խմբեր Հայոց դէմ կ'երթան , եւ կարծեմ աս անգամ զամէնքը կը ջնջեն , Հայոց երկիրն անապատ կը դարձնեն ,» : Աարդ ու Արտէն աս գուժերէն զատ ուրիշ շատ բան ալ լսեցին եւ ծերունւոյն շնորհակալ ըլլալէն ետքը՝ աղաչեցին որ իրենց քիչ մ'ալ պաշար տայ . բարեսիրտ Պարսիկը յանձն առաւ ու ելաւ ուղածնին գնելու գնաց :

Պարսիկը հաց ու պտուղ գնելու համար երթալուն պէս՝ երկու բարեկամք տրտում ախար իրարու երեսը

կը նայէին: Երկուքին սիրտն ալ վերաւորուած եւ ա-
նոնց վրայ մեծամեծ ու ահագին ժայռեր ինկած կ'ե-
րեւար. մէկը զմէկայլը չէր կրնար մխիթարել: Սահման-
ներն անցնելու համար պէտք էր շրջան, մեծ շրջան
ընել. Պարսից զօրքերը Հայոց սահմանները բռնած
էին: Աս վշտագին խօսակցութեան ատեն սոսկալի
գռնչիւն մը օդը թնդացուց: Աւարդ ու Արտէն սարսա-
փած՝ տնէն դուրս վազեցին. պարսկական զօրաց խուճօ
մը գեղը մտնելով՝ իր գազանաձայն երգովը գեղը կ'ող-
ջունէր ...: «Աւարդ, ըսաւ Արտէն, մեր հոս կենալն
ինձի գէշ կ'երեւայ. ծերունի Պարսիկն իմացաւ որ
մենք Հայ ենք, բայց մեզի կը խնայէ. աս գազաններէն
մէկը զմեզ տեսնելու ըլլայ, ձեռքէն չենք կրնար ազա-
տիլ. որչափ կրնաս նէ՛ վազէ, ետեւէս եկուր,»: Ար-
տէն նոյն խօսքերն ըսաւ ու տան պարտիզին մէջէն անց-
նելով՝ մերձաւոր անտառ մը մտաւ: Գունդն անոնց
փախչիլը տեսած էր. քանի մը հոգի եղուկներուն ետե-
ւէն իյնալով՝ նոյն ծառախիտ անտառին մէջէն զանոնք
կը հալածէին: Այսպէս Աւարդ ու Արտէն՝ գրգռուած
ու հալածուած գազանի մը պէս, որն որ պարապ տեղ
կը ջանայ զինքը հալածողներէն պրծիլ, անդադար աս-
դին անդին կը թափառէին:

Յանկարծ իրիկուան մօտ սարսափելի փոթորիկ
մը բոլոր բնութիւնը սեւաթոյր քողով մը ծածկեց.
շանթը՝ հուր վառած կը շողար, որոտումը կը թնդար.
անձրեւը սրընթաց հեղեղներու պէս կը թափուէր. աս
ամէն բան ողորմելի փախչողներն ահուդողի մէջ կը խո-
թէր: Շատ հեղ իրենց քով ահագին ու երկնաբերձ
ծառեր շանթէ զարնուած՝ կտոր կտոր կ'ըլլային. մութն
երթալով աւելի կը սաստկանար, անոր համար ալ մէկ-
զմէկ տեսնել չէին կրնար. գոչելով միայն հազիւ կըր-

նային իրար դանել ու մէկը մէկալին խօսքն իմանալ :
Վարժելով որ դեռ կը հալածուին, շարունակ դար վեր
կը վազէին : Իրենց երեւակայութիւնը՝ հալածչաց ան-
գութ անագորոյն աղաղակը, անոնց նեւերուն ու սլաք-
ներուն հեծելուն ձայնն ականջնին հասցընելով՝ իրենց
վազքին թեւեր կու տար : Յորդահոս վտակ մը փախ-
չողներուն երազ շարժումը կեցուց . բայց աներկիւղ ու
ճեպով անցնելէն ետեւ, Վարդ սարսափեցաւ մնաց,
երբ որ տեսաւ որ ընկերն աներեւոյթ եղեր է :

Արկու ժամէն աւելի զանիկա գտնելու համար չորս
կողմը գնաց եկաւ : Գիշերն ազուաւի գունով մը ամէն
բան ծածկած էր, Վարդայ աղաղակին պատասխան
տուող չկար, իր գոռում գոչումը պարապ կ'երթար :
Ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ իր փախուստը մի-
նակ շարունակել կամ նորէն ընկերը փնտռելու համար՝
լըննալուն սպասել : Իր սիրելի բարեկամին սէրը յաղ-
թեց : Երբ որ գիշերը հեռացաւ գնաց, Վարդ եկած
տեղերէն նորէն գնաց անցաւ, բոլոր անտառը զննեց,
վտանգն ու երկիւղն ոչինչ սեպեց . ամէն տեղ մտաւ
ելաւ, բարձր ձայնով կանչեց, բայց զուր, ընկերը չկար,
եւ ոչ իսկ նշմարանքը կ'երեւար : Ան ատեն Վարդ իր
հաւատարիմ ընկերը կորսընցընելուն համար խիստ
տրտմած, ճամբան մինակ յառաջ տարաւ ու իր ծա-
ռաներուն կեցած այրն ուզեց երթալ : Ճամբուն մէջ
իր անօթութիւնը քանի մը լեռնային պտուղներով
անցուց, վճիտ աղբիւրներէն ծարաւը նուազցուց :

Ահօրուան մօտ իր տկարութիւնն ու արեւուն սաս-
տիկ ջերմութիւնը զինքը շուքի մը տակ նստելու ստի-
պեցին : Իրիկուան դարձեալ ճամբայ ելաւ . աստղներն
իրեն առաջնորդ պիտ'որ ըլլային, սակայն մրկալից օդն
երկինքը նորէն ամպերով պաշարեց եւ զՎարդ շփոթ-

ցուց . ողորմելին ստիպուեցաւ սաստիկ աշխատու-
թեամբ ու ջանքով ճամբայ փնտռել :

Այս գիշերուան մօտ երկինքն երթալով աւելի կը
հասեմանար . երկնաբերձ ու սեպածեւ լեռ մը Աարդայ
գիմացն ելաւ : Պատանին անոր վրայ ելլել սկսաւ , վասն
զի կը կարծէր որ եթէ անոր գագաթն ելլելու ըլլայ՝
գրեթէ իր ընկերներուն պահուրտած այրը հասած կը
սեպուի : Գոժուարաւ ու սողոսկելով վերջապէս գագա-
թան կը մօտենար . երբեմն ոտքին տակ քարեր կը թա-
ւալէին , երբեմն խորին վհեր իր ընթացքը կ'արդեւէին :
Յանկարծ բոլոր անդամներուն ու ոսկրներուն մէջ սար-
սափ մը թափանցեց մտաւ . Աարդ ինք զինքն օդի վրայ
կը կարծէր , ոտուրներուն տակ երկիր չկար . պզտիկ ու
ծանր քարեր ետեւէն գալով՝ զինքը գետինը ճնշեցին
պարապ տեղ կ'աշխատէր զինքը ճնշող բեռէն ազատել .
իրեն այնպէս կ'երեւար որ խորունկ անդունդ մ'ինկած
ըլլայ : Նոյն ատեն կսկծելի ու սաստիկ ցաւեր սիրտը
խոցեցին , շատ հարուածներ բոլոր մարմինը վիրաւորե-
ցին . խելքը կորսընցուց , մարեցաւ , անշարժ ու ան-
կենդան մնաց :

ԱՆՊՐԱՆԱԿԱԺ ԻՒՂԸԸ:

ՎԱՀԱՆ Պարսկաստանէն դառնալուն պէս՝ Չուիկ ուրախութեան նշոյլ մ'ունեցաւ, սակայն նոյնը շուտ կորսընցուց: Իր որդւոյն կրկին դարձն ու զինքն անձամբ տեսնելը մեծ երջանկութիւն կ'երեւար իրեն: Բայց Վահան իր ուրացութեան պատճառաւ մարդու երես տեսնել չէր ուզեր, կարծելով որ ամէնքը զինքը սաստկակոծ պիտ'որ ընեն ու յանդիմանեն: Այսպիսի սքանչելի որդւոյ մը երեսը չտեսնելը՝ շատ մեծ վիշտ էր Չուիկայ: Շատ անգամ իր խցին մէջ Աստուծոյ առջեւ կ'իյնար եւ անկից շնորհք ու ողորմութիւն կը խնդրէր, աշուրներն երկինք դարձուցած այսպէս կը գոչէր. «Տէր, դուն տուիր, դուն առիր: Բայց հիմայ քու առջեւդ ինկած, կ'աղաչեմ, կը խնդրեմ քեզմէ...: Սոսկալի աղետից գիշեր մ'ինկած է գլուխս. այսուհետեւ ամենեւին մխիթարութիւն չունիմ: Հմայեալս... ա՛հ, սիրելի Հմայեալ, շատոնց բաժնուած հեռացած է ինձմէ...: Վահանս չեմ գիտեր ինչո՞ւ չիտեսնուիր... ինչ

վիճակի մէջ ես, Աւհան. ինչ մտայ վրայ ես արդեօք
... սրդեակ, ո՛ւր ես. գոնէ եկուր զիս մխիթարէ, կամ
ինձմէ սփոփանք մ'ընդունէ: Հոս գալէդ ետեւ ինչո՞ւ
չես տեսնուիր: Քու անձկալի դարձդ զԱարդ մեզմէ հե-
ռու տարաւ. ուրեմն դուն երեւցիր, երեսդ մի ծած-
կեր...: Ե՛րկինք, աւասիկ կը տեսնես որ ամէնքը զիս
թողուցած են. բայց ես գիտեմ որ դուն թող տուած
չես: Բոլոր սրդիքս, սակայն զԱւհան եւ զԱարդն
աւելի Քեզի կը յանձնեմ: Միացուր զմեզ, գոնէ վեր
կանչէ ու հոն միացուր. աւասիկ պատրաստ ենք, մի
դանդաղիր, կանչէ, կանչէ,»:

Չուիկ աս խօսքերով մէկտեղ առատաբուխ ար-
տասուաց հոսանքներ կ'իջեցրնէր եւ անոնցմով իր ճրն-
չուած սիրտը թեթեւցրնել կ'ուզէր: Այս եղանակաւ
չատ օրեր անցուց եւ վերջապէս ծանր հիւանդու-
թիւն մը՝ անցած դառնութիւնները պսակեց: Ախաին
սաստկութիւնը զինքը գրեթէ գիակ մը դարձուցած էր.
տկար ու անզօր, անմուռնչ եւ առանց տրանջանաց
խօսքի մը, անկողնոյ մէջ դամուած էր, եւ միայն միտքը՝
որն որ Աստուծոյ կամքին հետ միացած էր, զինքն ամէն
ծանր վշտերուն ու անձկութիւններուն մէջ կը սփոփէր
ու կը մխիթարէր:

Աւհան ճանչնալով որ իր մօրն աղետից ու հի-
ւանդութեան պատճառն ինքն է, չարագործի մը պէս՝
որն որ դատաւորին առջեւ պիտ'որ ելլէ եւ անոր բեր-
նէն մահուան դատաւճիռը պիտի լսէ, իր սենեակը
նստած կը հեծէր: Երեւցաւ քանի մ'անգամ հիւրնդ-
ցած ու տժգունած մօրը, սակայն առջեւէն շուտ կը
փախչէր. կ'ուզէր ինք զինքը քաջասիրտ երեւցրնել,
բայց չէր կրնար: Իր Աարդ եղբօրը յիշատակը, վշտահան
մօրը կարեւոր ու մշտնջենաւոր խօսքերը, անդադար

ականջը կը դռնչէին: “Ահհան, գէշ ըրիր. ուրացու-
թիւնդ յաւիտենական մահ է քեզի. դարձդ՝ անշուշտ
Աարդ եղբօրդ մշտատեւ բանտարկութիւն. եւ գուցէ
ժամանակաւոր ու յաւիտենական կենաց վտանգի մ'ալ
պատճառ,”: Աս խօսքերը Աահանին մտաց նկարներն ու
երազներն էին: Իրեն կ'երեւար որ մոգութեան օրէնքը
թող տալով, նորէն Պարսիկներուն հետ կուսիլ ու
զանոնք Հայաստանէն մերժել ուղելու որ ըլլայ, մօրը
վշտերը մէկ կողմանէ պիտի թեթեւցընէ, մէկալ կող-
մանէ ալ աւելի պիտ'որ աճեցընէ. իսկ Աարդայ անտա-
րակոյս մահուան առիթ պիտ'որ ըլլայ: Ար լսէր շատ
անգամ հեռաւոր Աարդայ խօսքերը. կ'երեւակայէր որ
ան առաքինին իր առջեւն եկած՝ այսպէս կ'ըսէ. “Ահ-
հան, սիրելի եղբայր, թէ որ ես մեռնելու ըլլամ, քե-
զի թողութիւն կու տամ. միայն թէ դուն միտքդ եր-
կինք դարձուր, մոգութեան օրէնքը մէկդի թող,”:

Աահանայ սրտին մէջ կարծես թէ թունաւոր օձ
մը մտած՝ սողալով ասդին անդին կը թափառէր, ու
իր աղբաներէն մահաբեր հիւթ մը հեղլով՝ ողորմելոյն
արիւնն ու մարմինը թունաւորել կը բաղձար: Անոր
կենդանացած խիղճն էր, որն որ իր ուրացութիւնը կը
կշտամբէր:

Պայծառ ու աստեղազարդ շողշողուն գիշեր մը,
երբ որ ամէն տեղ խաղաղութիւնն ու խոր ըութիւնը
կը տիրէր եւ իւրաքանչիւր ոք իր հանգիստն ու հան-
դարտութիւնը քաղցր քնով մը կը վայելէր, Աահան իր
մթին սենեկին մէջ արթուն կեցած էր ու կը մտածէր:
Խաղաղ օդը մէկէնիմէկ փոխուեցաւ ու խռովութիւն
սկսաւ. իսկ Աահան շատոնց արդէն անոր մէջն էր ու
հանգիստ չէր կրնար գտնել: Ինչպէս որ Պետրոս իր
ուրացութեամբն երկշոտ ու անարի եղած, եւ իր խղճի

մտաց ահագին ցաւերը զգալով, առդին անդին կը թափառէր, նոյնպէս Աահան իր սրտին անձկութեամբն ու անհանդարտութեամբը չէր կրնար տեղ մը կենալ: Երթալով աւելի խիստ կը շնչէին գիշերուան հովերը, ալ սաստկագոյն կը գոռար փոթորիկը. սակայն անոնցմէ աւելի ահագին ու սարսափելի էր Աահանայ կուրծքին մէջ թնդացող որսառմը: Այսպէս մարդ շատ անգամ անխորհուրդ գործք մը գործելով, ինք իրեն չարեաց առիթ եւ ուրիշներուն ալ ցաւոց պատճառ կ'ըլլայ:

Այսը ծագեցաւ եւ անոր հետ մէկտեղ օդոյ խաղաղութիւնն ալ երկրիս վրայ իջաւ, բայց Աահանին ազմուկը նոյն էր: Նոյն օրը բարեկամ կամ ծառայ իրեն չերեւցաւ. ինքն ալ ամենուն առջեւէն կը փախչէր: Գիշերը նորէն եկաւ, Աահան քնանալու խուցը գնաց. բայց ան խաղաղիկ խուցն ալ զարհուրելի խիզճն իրեն հետ մէկտեղ տարաւ: Սենեկին դուռը բանալով՝ գլուխը դուրս կ'երկրնցընէր, ճակատը պատին կը կրութընցընէր. բայց այն հնարքներուն զովութիւնն իրեն չէր օգնէր. ինք զինքը միշտ հրոյ, միշտ հնոցի մը մէջ նստած կը կարծէր: Երբեմն աչուրները բարձր լեռներու եւ հարթ դաշտերու վրայ կ'ուղղէր, սակայն անոնց գեղեցկութիւնն իրեն չէր երեւար. երկնաւոր կամարը, անոր վրայ եղած բիւրաւոր աստեղաց փալփիլիւ, լուսնոյ արծաթագեղ դէմքը՝ իր աչքին տակ չէին իյնար. վեր նայելու ալ ինք զինքն արժանի չէր սեպեր: Բուրր սքանչելի բնութիւնը, որն որ հասարակօրէն իր շքեղութեամբն ամէն ազնիւ ու բարեպաշտ սիրտ իրեն կը քաշէ, Աահանին համար անզօր ու տկար էր: Ուր որ աչքը կը դարձընէր, իր գժբախտ կերպարանքը կարծես թէ հայելոյ մէջ կը տեսնէր եւ աս խօսքերուն սրտաբախ հնչիւնը կը լսէր. «Աահան, գէշ ըրիր»:

“Ո՛հ, դա՛ռն, խիստ խօսքեր, պոռայ Վահան այնպիսի անձկութիւններու մէջ. ա՛լ դադրեցէք, այսուհետեւ զիս մի հալածէք,»: Բայց պարանպ, գաղտնի ու զարհուրելի ձայն մը կը գոչէր. “Գէշ ըրիր,»: Վահան իր կենդանացած խիղճն ու անկից ծագած խռովութիւնը չէր կրնար հանդարտեցրնել: Գաղտնի զօրութիւն մը զինքը կը չարչարէր եւ մահացու անձկութիւն մ'ալ բոլոր անդամները թափանցելով՝ զինքը գրեթէ անշունչ անկենդան կ'ընէր: Ուստի նուազած տեղ մ'ինկաւ նստաւ եւ քանի մը վայրկեան այնպէս մնաց: Սրտին հանդարտութիւնը կօրսրնցուցած, իր ջերմ արիւնը սառած, երակներուն մէջի երթեւեկութիւնն ու շրջանները դադրած էին: Վահանայ մտաց ու աչքին առջեւ եկող այլեւայլ պատկերները՝ Վարդայ ու Չուիկ իր դժբախտ մօրը նկարներն էին: Վարդայ տեսութիւնն իր մտաց մէջ նորոգուած էր. կը կարծէր որ Վարդ զինքն ազատելու համար Պարսկաստան նոր եկած, զինքն առաջին անգամ տեսնելուն կը գրկէ: Գարձեալ Վահան ինք զինքն ան ատենուան բաժանման մէջ կը կարծէր. առաքինի Վարդն եւ ուրացող Վահան քովէ քով նստած, մէկն ուրախութեամբ, մէկալը տրտմութեամբ իրարու կը նայէին. Վահան այնպիսի անմեղ պատկեր մը իր տեղը Պարսկաստան թող տալուն համար կու լար կ'ողբար. իսկ Վարդ զինքը կը մխիթարէր ու կը քաջալերէր. “Աստուծոյ օգնութեամբն ու կամօքը նորէն կը տեսնուինք,» կ'ըսէր:

Վահան առ մտացածին նկարին վրայ աչուրները սեւեռած ատեն, սկսաւ սիրտը կակղնալ ու երկու աչուրները լեցուիլ: Ազնիւ խորհուրդներու մէջ ընկղմած եւ մտօք Վարդայ քով փոխադրուած՝ անոր ձայնը կը լսէր, որն որ արգահատութեամբ իրեն կ'ըսէր. “Վահ-

հան, ցանկալի եղբայր, քու վերքդ մեծ է, սակայն
զնա աս դարպասէն, շուտ հեռացիր ու քաջութեամբ
եւ Աստուծոյ շնորհքովն ահագին ու մշտնջենաւոր
վերքդ բուժէ :

“Այս, անձկալի Աարդ,” գոչեց Աահան նոյն երա-
զին մէջ, եւ թեւերը տարածեց եղբայրը գրկելու հա-
մար, բայց երկու ձեռքովն իր կուրծքը ճնշեց : Ասկից
ետքը կամաց կամաց վրան սրտի թեթեւութիւն մ'ե-
կաւ եւ կարծես թէ քաղցր քնէ մ'արթնցած ու ի-
րօք Աարդէն նոր բաժնուած, սկսաւ դեղին ու գրեթէ
սպիտակ այտերուն վրայէն վտակներ անցընել : “Միրելի
Աարդ, բսաւ ցաւով մը, գոնէ քու անմեղութիւնդ ու
հաւատքդ ունենայի ես : Յառաջագոյն հաւատք, յոյս
ու սէր ունէի, աղօթք ընել կարող էի... : Իսկ հի-
մակ... ո՛ւր է հաւատքն ու սէրը... : Աստուած, ան
ատենէն վեր ես ի՞նչ եղայ : Արնամ եղեր հաւատքիս
մատնիչ ըլլալ... չէ, չէ . ալ չեմ կրնար աս աղետալի
վիճակին մէջ մնալ... բայց թէ որ Պարսիկները փոփո-
խութիւնս իմանալու ըլլան, անշուշտ Աարդ եղբայրս
շղթայի կը զարնեն եւ գուցէ գուցէ հաւատքն ուրանա-
լու վտանգի մէջ ալ կը խոթեն :

“Սակայն վերիվերոյ զղջումս ու անգործունեայ
կեանքս ի՞նչ օգուտ է, եթէ թողում որ եղբայրս հոն
մարմնով մեռած սեպուի, ես հոս հոգւով վախճանած
համարուիմ : Արնամ արդեօք երկու չարիքներէն ալ
սզատիլ : Շատ դժուարաւ... : Թէ որ Պարսիկները
միտքս իմանալու ըլլան, նորէն ինձի դէմ կ'ելեն, ա-
պականիչ պատերազմը դարձեալ կը բորբոքի եւ ս'լ
գիտէ երբ կը շիջանի...” :

Իսեղճն այսպիսի բիւրազգի խորհրդոց մէջ կը ծփար
ու կը գեղեւէր, երբեմն խռովելով եւ երբեմն մեղմա-

նալով, մերթ աղօթելով եւ մերթ լուռ կենալով. բայց վերջապէս երկնառաք նշոյլ մը միտքը թափանցելով՝ այսպէս պոռաց. «Չէ, պէտք է որ զիս ու եղբայրս ալ ազատեմ. այսուհետեւ ուրացող չեմ. եկեղեցւոյ արհամարհանքը, հաւատակիցներուս դայթակղութիւնն ու իմ նախատինքս պէտք է որ վերցընեմ: Շնորհակալ եմ, Ա՛ստուած, որ այնպիսի ազդեցութիւն մը սիրտս խոթեցիր. այնպիսի հրէշ մը մնալէն զիս ազատեցիր: Այսուհետեւ կամացդ ու ազդեցութեանդ կը հետեւիմ: Ես ի՛նչ որ ըլլամ նէ ըլլամ. միայն Աւարդ եղբօրս վրայ կը վախնամ, սակայն ան ալ քեզի յանձնելէն ետեւ՝ ինչո՞ւ պիտի վախնամ: Մեռնիլ աւելի, քան թէ ուրացող ու յանցաւոր մնալ. թող հոս մեռնիմ եւ մեռնելովս նախատինքդ ջնջեմ», :

Աւհան աս խօսքերը զրուցելէն ետքը. «Ա՛յ ձեզի, Պարսիկներ, գոչեց. այսուհետեւ դուք մեր հայրենիքը գործք չունիք. ալ մեր կրօնն ազատ պիտ'որ ըլլայ, ամէն մարդ բաւական կրեց», : Ըսաւ ու դուրս յարձակելով՝ ծառայ մը կանչեց, եւ իր սուրն օդը շողացընելով, հրամայեց որ իրեն երիվար մը բերէ, կարելի եղածին չափ շուտ բերէ: Բայց շփոթութենէն ըրածը չէր գիտեր, որովհետեւ պատերազմ սկսելու համար նախ այլեւայլ պատրաստութիւններ պէտք էր ընել եւ նախարարաց խումբն ալ ժողվել: Ծառան իր սիրելի տիրոջ բարկութեան ու այլայլութեան պատճառը չգիտնալով, ձի բերելու չէր համարձակեր. շփոթութեան մէջ ինկած՝ ընելէքը չէր գիտեր: Աւերջապէս հողի առնելով՝ երիվար մ'առաւ բերաւ: Աւհան իր մտաց խռովութենէն սթափելով՝ իմացաւ որ իր աճապարեը անօգուտ է, մանաւանդ թէ վնասակար ալ կրնայ ըլլալ. անոր համար նախ այլեւայլ իշխանաց նամակներ

խաւրեց եւ անկից ետքը ձի հեծնելով ու յանձնելով որ սիրելի մօրը զղջացող որդւոյն բարեւը տանին, ինք խոյացաւ իր զօրաց քովը գնաց. բայց միտքը Պարսիկներուն դէմ յայտնի վտարանջել չէր :

Հայոց իշխաններուն ու նախարարներուն միտքը Աահանին մտաց համաձայն չէր. շատերն եկեղեցւոյ արհամարհանքն ու քրիստոնէից քակտումը տեսնելով՝ կը հալէին ու կը մաշէին եւ անոր ճար մը կը փնտռէին : Որոնք որ Պարսից հետ մէկտեղ միաբան պատերազմի գացած ու դարձած էին, Պարսիկներուն Հեփթաղաց դէմ ըրած պատերազմին անյաջողութիւնը տեսնելով եւ Արաց Աախթանկ թաղաւորին ապստամբութիւնը լսելով՝ հօգի ու յոյս առին եւ ծածուկ իրարու հետ խօսակցելով եւ կրկին ու կրկին մէկմէկու քով դալով, իրենց խորհուրդը Աահանին ալ յայտնեցին : Ան ատեն իմացուց իրենց Աահան որ ինչ վշտաց ու վարանմանց մէջ է, իր խղճին անհանգստութիւնը ծանոյց անոնց եւ զրուցեց որ մահը հազարապատիկ աւելի կ'ընտրէ, քան հաւատադրութ եւ ուխտազանց մնալ, սակայն վտարանջութեան խորհրդոյն ալ չիկրնար ինք զինքն որոշել, որովհետեւ ուրիշին օգնութենէն յոյս չունի, Հայոց նախարարներուն անմիաբանութեան փորձն ալ անձամբ շատ անգամ առած է : Այսպիսի խօսակցութիւններէն ու խորհուրդներէն ետեւ, երբ որ նախարարք Աահանայ ըսածներուն հաւանեցան եւ իմաստութիւնը գովեցին, բայց միանգամայն անոր առջեւը դրին որ ալ չեն կրնար համբերել՝ եկեղեցւոյ այնչափ արհամարհանքը տեսնելով, Աահան ու Աասակ իր եղբայրն ալ անոնց արիութեան վրայ զարմանալով, յայտնեցին որ իրենք պատրաստ են եկեղեցւոյ ու հայրենեաց համար իրենց արիւնը թափել :

Նոյն ժամանակ Ասհանայ ցաւագին յիշատակները դարձեալ նորոգուեցան. Աարդ եղբայրը միտքն եկաւ, անոր համար այսպէս գոչեց. «Ա՛խ, ցանկալի իշխաններ, գիտէ՞ք որ Աարդ եղբայրս Պարսից դուռն է. թէ որ անոնք մեր ապստամբիլն իմանալու ըլլան, անշուշտ եղբայրս բանտ կը դնեն, շատ տառապանաց մէջ կը խոթեն. բայց ամենայն ինչ Աստուծոյ ձեռքն է,» : Ասկից ետքը ամէնքն ալ հոգւով ու մարմնով միանալով եւ Աւետարանի վրայ ալ ձեռք դնելով՝ երգում ըրին որ իրենց հաւատքին մէջ հաստատուն մնան, իսկ ուրացողը թողուն որ իր պատիժը գտնէ :

Այնուհետեւ պատերազմն ու յաղթութիւնը մէկտեղ կ'ընթանային. Հայոց դիւցազներուն քաջութիւններն ու Հզօրին ըրած սքանչելիքն ո՛վ կրնայ պատմել : Ասհան ան երեւելի յաղթութիւններէն ուրախացած ու յորդորուած՝ նոյն ձմեռը հանդարտ կենալէն ետեւ, դարնան նորէն կուռոյ սկսաւ : Խրկեց նաեւ հրեշտակներ չորս երեւելի նախարարութեան՝ ալ՝ Արծրունեաց, Անձեւացեաց, Ռըշտունեաց եւ Մսկաց ու յորդորեց որ դան իրեն հետ խառնուին, հասարակաց ազատութիւնն ու փրկութիւնը հոգալու համար. սակայն անոնց սահմաններէն միայն երկու հոգի գալու յօժարութիւն ցուցուցին. սեպուհ մը Յովհան Անձեւացի եւ Ներսէհ Երուանդունի իշխանը՝ քաջն ու երեւելին :

Ներսէհ շատ ատեն չէր որ Տայոց աշխարհքը թողուցած՝ Հայաստանի հարաւային կողմերն եկած էր : Թէպէտ եւ հայրենեաց հեծութիւններն ու ողբերը պակաս չէին, սակայն Պարսիկներուն յարձակումներն առ ժամն դադրած ըլլալով, Ներսէհ իր սիրելի Շաւարշ բարեկամն առած ու բուն իր երկիրները դացած էր, հոն խաղաղ ապրելու համար եւ պատշաճ գէպքով

մ'ալ զՇաւարշ՝ Չուիկ քրոջը ներկայացրնելու : Սակայն շատ ժամանակ չանցած՝ նորէն պատերազմը բորբոքեցաւ եւ Աւհանայ յորդորն ու հրաւերը բոլոր իշխանաց գնաց : Մէկ կողմանէ Երուանդունւոյն՝ հասարակաց օգտին վրայ ունեցած սէրը սաստիկ էր , մէկալ կողմանէ քաջ Աւհանայ հրաւերն ազդու եւ զօրաւոր էր . անոր համար ելաւ Ներսէ՛հ Շաւարշին ու Յովհան Անձեւացւոյն հետ մէկտեղ եւ ուրիշ շատ քաջերով Գուին քաղաքը գնաց ու հոն Աւհանայ հետ միացաւ : Հոն տեսնելու էր Աւհանայ ու Երուանդունւոյն ուրախութիւնը մէկզմէկ տեսնելուն համար . հոն դիտելու էր Աւհանայ ամօթը զԱւարդ իր պատճառաւ Պարսկաստան գերի ընելուն համար : Սակայն Ներսէ՛հ իմաստուն ու մեծանձն ըլլալով՝ Աւարդայ վրայ ամենեւին յիշատակութիւն չըրաւ , որպէս զի զԱւհան աւելի չտրտմեցրնէ : Նոյնպէս Շաւարշ սպիտակալի ծերունին շատ ցնձացաւ , երբ որ իր քեռորդիները տեսաւ . բայց դեռ ինք զինքը ճանչցրնելու ժամանակը չէր :

Այսպէս ասոնք եւ ուրիշ նախարարներ ու իշխաններ Աւհանայ հետ միանալէն ետեւ , ելան ամէնքն ալ Հեր ու Զարեւանդ դաւառներն իջան , որուն մօտերը Պարսից բիւրաւոր զօրքն եկած բանակած էր :

Աւհան պատերազմի պատրաստութեան ու ազգի ազգի վշտաց մէջ եղած ատեն , իր սիրելի մօրը մերձաւոր մահուան գոյժը լսեց : Չուիկ ալ իր որդւոցը կենաց վրայ մեծ հոգ ունէր . սակայն որդւոյն դարձի եկած ըլլալը զինքը կը մխիթարէր ու հանգիստ կ'ընէր : Այնուհետեւ իր սրտին վրայ եղած ահադին վէճը վերցուած էր եւ դիւրաւ կրնար շունչ առնել տալ : «Աւհան , սիրելի որդեակ , կ'ըսէր ստէպ ինք իրեն , այսուհետեւ հանդարտութեամբ կը մեռնիմ » : Իր վերջին

օրերը նոյն խօսքերը կրկնելու ատեն՝ քիչ մ'ոյժ ու զօրութիւն առնելով՝ անկողնոյն մէջ նստաւ ու թղթի մը վրայ յաջորդ խօսքերը գրեց, պատուիրելով որ նոյն նամակը Վահանայ ձեռքը տան :

“Որդեակ, վերջին անգամ կու տամ քեզի աս յորջորջումը : Գողգոթուն ու տկար ձեռքով կը գրեմ քեզի աս կտակս . սիրտս յամր ու դանդաղ կը զարնէ . զօրութիւնս նուազած, դէմքս գունատ եւ աչուրներս տխուր են : Անդամներուս մէջ սառոյց մը կը սկսի տարածուիլ . գիտեմ որ քիչ մ'ետքը մահը սենեակս ու վրաս պիտի գայ եւ զիս յաւիտենական տունս պիտի տանի :

“Որդեակ, աս կեանքն ի՞նչ է . վիշտք ու աղէտք . իսկ մէկայն՝ աղէկ ապրողներուն համար ուրախութիւն ու մխիթարանք : Աս է իմ վիճակս ալ, սիրելի Վահան : Անտարակոյս կը յիշես ան զարհուրելի գիշերը, երբ որ Վարդիս համար դառն արցունքներ թափեցի . միտքդ են ու գիտես բիւրաւոր աղէտքս ու անձկութիւններս, զորոնք քեզի համար կրեցի . . . : Բայց հիմակ ուրախ եմ որ նորէն մխիթարութիւն ու հանգիստ գտայ . . . : Որդեակ, հանգիստս ձեզմէ կախուած է . . . : Վահան, ընդունէ քեզի տալու խրատներս, մտիկ ըրէ շատոնց ու շատ անգամ լսած խօսքերդ, որպէս զի կենացդ թե՛ն առաքինութեամբ շարունակես . կը յուսամ որ ըսածներս մէկալ եղբարցդ ու Վարդայ ալ կը հաղորդես եւ վերջին սիրոյ ողջոյնս ալ անոր կու տաս . . . : Ա՛խ, Վահան, Վահան, անձկալի որդեակ . վիճակդ գիտնայի . . . կամ վայրկեան մը զքեզ տեսնէի . . . :

“Վահան, գիտնաս որ մէյ մ'ալ տուն գալու ըլլաս ու ձեպես փութաս մայրդ գրկելու, զինքը տեսնելու համար, մայրդ . . . պիտի . . . չգտնես, ո՛չ իր սենեկին

մէջ կամ ուրիշ տեղ, ո՛չ ալ աշխարհքիս մէջ պիտի տեսնես: Ո՛հ, ինչ պիտի զգաս ան ատեն...: Անձկու-
թենէդ պիտի գոչես ու դարձեալ գոչես. Մայր, սի-
րելի մայր, ո՛ւր ես, ո՛ւր գացիր... բայց պարսպ տեղ,
մայրդ հոս պիտի չգտնես. գուցէ ան ատեն մարդ մը՝
գունատ ու այլայլած դէմքով առջեւդ ելլէ ու լայ եւ
ականջդ խօսք մ'որոտալով՝ ըսէ. «Մայրդ, ցանկալի
Վահան. մայրդ հոս չէ, ալ հոս չէ, հեռու, ասկից շատ
հեռու տեղ... երկինք դնաց», դարձեալ նոյն մարդը
զքեզ ձեռքէդ բռնած՝ գուցէ շիրիմս տանի ու քեզի
հետ մէկտեղ նստի ողբայ եւ աս հիմայ գրած նամակս
ձեռքդ տայ:

«Վարդա ան ատեն աս վերջին խօսքերս ալ: Մար-
դուս առաջին ու ամենէն ազնիւ գանձն Աստուծոյ սէրը
պիտ'որ ըլլայ. նոյնը քու սիրտդ ալ անկէ, սիրելիս,
ճաղկեցուր շքեղ ու անթառամ անկի մը պէս, թող
որ սրտիդ մէջ բոց ու հուր մը վառուի, որպէս զի ամէն
օտարոտի բան սպառէ: Սիրէ խաղաղութիւնն ու համ-
բերութիւնը, զգեցիր հեզութիւնն ու հաւատքը, ո-
րոնք երբէք չեն հիննար: Բայց ինչո՞ւ երկընցրնեմ խօս-
քերս. ասոնք մանկութենէդ լսած չե՞ս. միտքդ բեր
լսածներդ: Մերժէ քեզի մօտենալ ուզող մարդութիւն-
ները, նախանձը, ատելութիւնը, անմիաբանութիւնն
եւ ուրիշ բիւր ախտերը. առ, պահէ քովդ առաքի-
նութիւններով լեցուն գանձ մը. մի կորսրնցրներ, մա-
նաւանդ թէ ապահովցրնելէն զատ՝ այլեւայլ ճաղիկնե-
րով ու մարդարիտներով աւելի առատացուր:

«Ասոնք են, սիրելի Վահան, վախճանելու մօտ ե-
զող մօրդ վերջին խօսքերը. ասոնք են սիրտդ անկելու
եւ պահելու համար քեզի տուած շողշողուն ու պա-
տակուան քարերը, որոնք ուրիշ քարերուն պէս զքեզ

ճ'նշելու տեղ՝ զարմանալի բնութեամբ աւելի կը սփռ-
փեն: Ա՛լ չեմ կրնար գրել, զօրութիւնս բոլորովին
հատաւ: Առ քեզի վերջին օրհնութիւնս ալ. Աստուած
զքեզ սուրբ պահէ. որպէս զի կենացդ յետին վայր-
կեանք կարող ըլլաս ըսելու. Եկուր, եկուր, անձկալի
մահ, առ տար զիս Աստուծոյ ու ծնողացս քով...:
Մնաս բարով... մնաս բարով... սիրելի... Ահահան:
Նամակիս վրայ թափուած արցունքները պազ, վասն զի
մօրդ սէրը թափեց զանոնք. գուցէ քանի մը վայրկենե
ալ չըլլամ: Մնաս բարով... մայրդ յիշէ...»:

Չուիկ ասոնք գրելէն ետեւ՝ ալ աւելի չկրցաւ գրել:
Բոլորովին նուազած՝ անկողին ինկաւ եւ քանի մը ժա-
մէն նորէն զօրանալով, նոյն նամակն առաւ ու քովը
կեցող ծառայի մը յանձնեց ըսելով. «Բարեկամ, սուր
սիրելի որդւոցս ողջոյնս եւ աս նամակն ալ Ահահանայ
ձեռքը դիր»:
Անկից ետեւ ուրախ զուարթ էր Չուիկ,
բայց քիչ կը խօսէր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Թ .

Հի-րընկալ ասիոց մը :

ՎԱՐԴ ԴԺՆՂԱԿ ԹՄԲԵՐՈՒԹԵՆՆԷՆ ՈՒ ՔՆԷՆ ԱՐԹՐՆ-
ցած ատեն, բոլոր իր անդամները կոտորտած ու
ջախջախուած էին. սակայն սրտի թեթեւութիւն եւ
զովացուցիչ հանգստութիւն մը կը զգար : Ապշած ու
զարմացած՝ չորս կողմը կը նայէր, կարծելով որ երազ
կը տեսնէ. գտնուած տեղը բանտ չէր. խոնաւ, անպի-
տանն ու խաւարչտին տարտարոս չէր. ծիծաղող եւ
ծաղկաւէտ դաշտ ու ձոր մըն էր : Նոյն ձորոյն հեղիկ
սիւքերը մըմնջելով՝ իր ջերմ ու բոց ձակատը կը զովա-
ցընէին. իրմէ քիչ մը հեռու եղած անտառակն եւ անոր
մէջ տնկուած նռնենեաց ոսկեշող պտուղներն ու անոնց
ճեղքէն տեսնուող կորաղիոնահատ շաքերը զինքը կը
զմայլեցընէին. իր գլխոյն վրայէն անցնող գացող գոյն-
զգոյն թռչուններն իրենց անոյշ դայլայլիկովը զինքը կը
զուարթացընէին. ան պէսպէս թռչնոց երգին հետ
մէկտեղ միացող առուակի մը կարկաչը, որն որ իր
օտքին քովէն անցնելով՝ մարգերը կ'ուռոգանէր, կարծես

Թէ իր մարմնոյն ալ զօրութիւն կու տար: Ելաւ Աարդ պառկած տեղէն եւ անդամներն իրարմէ քայքայած ու կոտորտած տեսնելով, միտքն եկաւ անցած գիշերուան գժբախտութիւնն ու բարձրաբերձ ժայռերէն գահավիժիլը: Ահուգողով վեր նայեցաւ ու խիստ զարհուրեցաւ, երբ որ ան երկնաբերձ գահաւանդը տեսաւ: Աստուծոյ բազուկն էր միայն որ այնպիսի գահավիժութեան ատեն զինքը պաշտպանեց ու մահուրնէն ազատեց: Աարդայ սրտին ու մտաց առաջին իղձն ու խորհուրդն Աստուծոյ շնորհակալութիւնն եղաւ. երկրորդն իր Արտէն բարեկամին յիշատակը. «Ո՛հ, ցանկալի բարեկամ, գոչեց, գոնէ գուն քովս ըլլայիր»:

Աարդ իր Թախծութեան ու տկարութեան չնայելով՝ ելաւ կարկաջասահ վտակին քով գնաց, նստաւ հոն իր ծարաւն անցուց եւ քիչ մ'ատեն հանգչեցաւ: Աստուծոյ հայրական գութը դիտելով՝ որն որ զինքն իր Թշնամիներէն ազատեց ու անդնդախոր փոսերէն պահեց, շատ մխիթարուեցաւ ու դարձեալ վստահութեան վահանաւ ինք զինքն ամրացուց: Ան տեղերուն պտղատու, գեղեցիկ ու կենդանի որպիսութիւններն իրեն հոգի տուին. այնուհետեւ այնպիսի տեղ քաղց ու ծարաւ կրելու վախ չունէր, ինչպէս ան զարհուրելի ու ամայի բանտին մէջ: «Թէ որ աս ձորոյն մէջ, կ'ըսէր ինք իրեն, բնակութիւն մը կայ, ինձի լաւագոյն է, վասն զի այսպիսի չքնաղ դրախտի մը մէջ՝ անագորոյն ու արիւնարբու անձանց բնակարան մը չիկրնար ըլլալ. հոստեղի բնակները՝ բնութեան պէս հեղաբարոյ ու հիւրընկալ պէտք է որ ըլլան»:

Փախտականն աս խորհուրդներով քիչ մը հանգչելէն ետեւ, ոտք ելաւ ու ճամբայ ընել սկսաւ՝ ոտից նուազ հետք մ'իրեն առաջնորդ առնելով: Երթալով

աւելի սքանչելի ու սիրուն եւ զարդարուն կերպարանք
կ'առնէր բնութիւնը . կամաց կամաց աւելի առատ ծա-
ղիկներ ու պտուղներ երեւան կ'ելլէին : Մէկէնիմէկ
հնչիւն ու ձայն մը թնդալով Աւարդին ականջն եկաւ .
իրօք ալ նոյն դաշտերը ճարակող ոչխարաց հօտ մը
կար , որուն պահապաններն երկու երիտասարդ վայել-
չատես եղբարք էին : Ասոնք մարդու մը գալատենէն
անգէտ ու անկասկած՝ ուրախ զուարթ կեցած ատեն ,
իրենց ոչխարներուն հօր պահապանին հաչիւնն օտարի
մը գալն իմաց տուաւ : Անմիջապէս ոտք ելան երկու
եղբարք ու զարմացած եւ վախցած՝ Աւարդայ կը նայէին ,
սակայն անոր դունատ ու նիհար դէմքէն հոգի առնե-
լով . «Այսպիսի տկար երիտասարդէ մը վախնալ պա-
րապ է» ըսին : Աւարդ մօտեցաւ ու սրտաշարժ խօսքե-
րով պատմեց անոնց իր խեղճութիւնն ու առջի օրուան
իյնալն եւ աղաչեց որ օգնեն իրեն :

«Ղժբախտ մարդ , պատասխանեց երկու եղբարց
մեծը , կարծեմ թէ մեր հօրեղբայրը զքեզ պիտի չընդ-
ունի . թէպէտ եւ իր սիրան ազնիւ ու բարի է , բայց
օտարները չիսիրեր . շատ տարի է որ հոս ամենեւին
օտարական մ'եկած չէ . սակայն եկուր դուն մեզի
հետ» : Ըսաւ ու եղբօրը ցած ձայնով այսպէս զրուցեց .
«Համազասպ , տուն վազէ , եւ պատմէ մեր հօրեղբօրն
աւ երիտասարդին հոս գալը , իր զժբախտութիւնն ու
Հայ ըլլալն ալ իմացուր . շատ աղաչէ ողորմելոյն հա-
մար . կը տեսնես արդէն թէ որչափ նուաղած ու ան-
զօր է :

«Մեարոպ , պատասխանեց Համազասպ , ձեռքէս
ամէն եկածը կ'ընեմ անոր ընդունուելուն համար» , եւ
վազեց գնաց :

Մեարոպ զԱւարդ իրեն հետ գալու հրաւիրեց եւ

կամաց կամաց բլրակի մը վրայ ելլելով ու Աարդայ դա-
ժան ցաւոցը վշտակից բլրավով՝ յառաջ կը քալէր :
Ճամբան օձակոր էր եւ թէպէտ իսկզբան ձորամէջը
տեսնելու արգելքները շատ էին, սակայն երթալով կը
նուազէին : Աերջապէս Մեսրոպ ուրախութեամբ գոչեց :
«Նայէ, բարեկամ, աւասիկ մեր տունը վարն է . յու-
սամ որ հօրեղբայրս կ'ընդունի զքեզ, միայն թէ դուն
միշտ ճշմարիտը խօսէ . Աահրիճ քեզի բան մ'ըսելու
կամ պատուիրելու բլրայ, մ'ընդդիմանար, վասն զի
ինք ստութիւնն ու ընդդիմութիւնը շատ կ'ատէ . իսկ
ճշմարտութիւնն ու հլութիւնն իր սիրտը շուտ կը
գրաւեն», :

Աարդ զարմացած վար կը նայէր . այսպիսի արծ-
արծիչ ու կենդանացուցիչ տեղ մը կեանքին մէջ տե-
սած չէր : Նոյն ձորոյն ընդարձակութիւնը մեծ բան մը
չէր, սակայն բնութեան գեղեցկութեան լրումն իր մէջը
կը բովանդակէր : Ատակ մը՝ զորն որ մինչեւ նոյն ատեն
ճառերն իր աչքէն կը գոցէին, մէկէնիմէկ անոր առջեւ
ներկայացաւ : Անոր ջրերը բարձր տեղէ մը մեծամեծ
ժայռերու վրայ սահանաձայն վազելով՝ հոն ջրակոյտ
մը կը կազմէին եւ անկից ալ իրենց սաստկաձայն կար-
կաչելովն ու մրմնջելովը Աահրիճին բնակարանէն կ'անց-
նէին : Ասոր շէնքը բերդանման, հաստատուն ու վիմա-
շէն զարմանալի ամուր մըն էր եւ կ'երեւար որ հնու-
թեան յիշատակարան մ'ըլլայ : Չորս կողմը գետակ մը
պատած՝ հոն մտնելու նեղ ու անձուկ անցք մը միայն
թողուցած էր : Գետակէն քիչ մը հեռու անտառներ
կային . անտառներէն անդին երկնաբերձ ու սեպածեւ
լեռներ իրենց հսկայածեւ գագաթները բարձրացուցած՝
գրեթէ բոլոր ձորը կը պաշարէին, հզօր ու անպկանդ
բազուկներու նման տարածուած ժայռեր՝ ձորոյն հո-

վանի կ'ընէին: Աւարդ աս շքեղութեան վրայ զարնուած. «Ո՛հ, պուաց, հոս պէտք է որ զուարթութիւնը հանդչած, խաղաղութիւնն իր գահը դրած ըլլայ:

«Մինչեւ հիմայ, պատասխանեց ծանր ու մեղմ ձայն մը, միշտ բնակեցաւ, եւ կը յուսամ որ դուն ալ, պանդուխտ, նոյնը չես խռովեր,»:

Շփոթած վեր նայեցաւ Աւարդ ու մեծարոյ եւ սքանչելի ծերունւոյ մը կերպարանք տեսաւ: Աահրիճճ երկու եղբարց հօրեղբայրն էր, որն որ կողմնակի ճամբէ մը զգուշութեան համար իր բոլոր սպառազինութեամբը հոն եկած, զԱւարդ՝ ան եղուկ ու օգնութիւն խնդրող երիտասարդը կը դիտէր:

«Ա՛րիտասարդ, ըսաւ Աահրիճճ, արտաքին կերպարանքդ շքեղ Հայ կը ցուցնէ:

«Այնպէս է, պատասխանեց Աւարդ, Պարսիկ չեմ: Անդէն ու անդօր ըլլալով՝ կը յուսամ որ ինձի ձեռնտու կ'ըլլաք եւ բնակութեան տեղ մ'ալ կը շնորհէք:

«Շատ ուրախ եմ որ Պարսիկ չես: . . . Ի՞նչպէս եղաւ շիտակ ճամբէն խոտորիլդ եւ ուտաի՞ կու գաս,»:

Աւարդ իր բանտարկեալ ըլլալը, փախուստը, հաւրածումն ու գահաւանդէն վար իյնալն առանց ինք զինքը ճանչցընելու պատմեց: Աահրիճճ մտադրութեամբ մտիկ կ'ընէր ու իր սուր աչուրներովը կարծես թէ օտարականին ներքինը թափանցել կ'ուզէր: «Գը՛ժբախտ, գոչեց մէկէնիմէկ, կը հաւատամ որ ստոյգ կ'ըսես. միայն գահավիժմամբ կամ սրաթռիչ արծուի մը թելերով կրնայիր դուն նոյն ձորն իջնալ: Քոյն բնակութիւն կը գտնես, կենալու ժամանակը քեզմէ կախուած է. բայց անունդ ու ազգատոհմիդ յորջորջումը կ'ուզէի իմանալ,»:

Համազասպ իր հօրեղբօր երեսին վրայ ուրախութեամբ ու շնորհակալութեամբ նայելու ատեն՝ Վարդ իր պատմութիւնն իսկզբանէ մինչեւ նոյն ատեն նկարագրեց : Այն նկարագրութեամբ իմացաւ Վահրիճ Վարդայ առաքինի ու զարմանալի բնութիւնը, մականբերեց անոր ձիւղբերն ալ եւ շատ ուրախացաւ՝ լսելով որ իր հիւրը լանջագեղ Հմայեկին որդին է. այսպիսի ուրախութեամբ ու այլեւայլ խօսակցութիւններով վերջապէս բերդը հասան : Հոն Մեսրոպ սիրով ու մեծարանքով ընդունեցաւ իր հօրեղբայրն ու հիւրը, եւ զամէնքը կերակրոյ խուցը տարաւ, ուր պարզ կերակուրն ու պտուղը, գինին ու առողջարար ջուրը պատրաստուած էին :

Վահրիճ Վարդայ սերտ բարեկամութիւն ու սէր ցուցուց, բոլոր հայրենեաց բարերար Հմայեկայ որդւոյն ինքն ալ երախտաւոր ուզեց ըլլալ եւ անոր քաղցն ու ծարաւն անցընել տալէն ետեւ, իրեն հանդատաւէտ ու պայծառ սենեակ մը տուաւ, ուր քաղցը քունը պատանւոյն գիրգ ու փափուկ՝ բայց աշխատութեան ու աղետից վարժ անդամները հանդարտեցուց :

Վարդ բաւական հանգչելէն ետեւ՝ անկողնէն ելաւ ու խցին դուռը բացաւ վար գեղեցիկ պարտէզը նայեցաւ : Թէպէտ լոյսը դեռ նոր ծագած էր, բայց Վահրիճ ու իր երկու եղբօրորդիքը կ'աշխատէին. անոնց օգնականն ուրիշ երկու մարդիկ ալ կային, որոնք կ'երեւար որ ծառայ ըլլան : Վարդ անմիջապէս պարտէզ վազեց եւ ամենուն Բարի լոյս մաղթելէն ետեւ, «Պատրաստ եմ, ըսաւ անոնց, ձեզի օգնելու, հասարակաց գործքն ամենուն կը վերաբերի : Ո՛վ որ այնպիսի գործքի մը ձեռքը կապած կը կենայ կը նայի եւ հասարակաց օգուտն ու բարիքը հոգալէն հեռու կը կենայ, ամենուն

մնաս կ'ընէ եւ ինքն ալ բոլորին անդամ անուանուելու արժանի չէ, :

«Մամիկոնեան, պատասխանեց Վահրիճ ծիծաղելով մը, օգնութիւնդ յօժարութեամբ կ'ընդունինք, բայց նախ աղէկ հանգչէ ու զօրացիր եւ զխացիր որ դործել ուզողին՝ աշխատութիւն երբէք չիպակսիր, : Ըսաւ եւ զՎարդ առաւ պարտիզին փառաւորութիւնը ցուցուց, որն որ պէսպէս ազնիւ բանջարեղէններով ու պտղատու ծառերով եւ գոյնզգոյն ծաղիկներով լեցուն էր : Անկից տարաւ ոչխարներուն ու եզերուն ախոռը պտրացուց. պարտիզին մէկ ծայրն եզող ու վտակին հետ միացող ընդարձակ ձկնարանը ցուցուց, որուն ձկերը՝ Այրարատայ կարմրախայտ ու իշխանաձուկն ձկանց համն ունէին : Այսպէս ամենայն ինչ կարգով ու բնական կամ արուեստական կերպով շինուած էր :

Հոս Վարդ շատ հանգստաւէտ օրեր անցուց, այնպէս որ երբէք տրամութիւն չունեցաւ, ամենեւին բան մը չպակսեցաւ իրեն : «Մ՛հ, ինչ տարբերութիւն է աս, կ'ըսէր շատ անգամ ինք իրեն : Ի՛նչ էր բանան եւ ի՛նչ հիմակ աս դաշան ու ձորը. հոն մթութիւն ու ամայութիւն կը տիրէր, հոս զուարճալի ու պտղաւէտ շքեղութիւն. բանտին մէջ քաղց ու խեղճութիւն կ'իշխէր, իսկ հոս՝ առատութիւն ու անչափ ցնձութիւն. բանտը՝ կարօտութեան, թշուառութեան ու յուսահատութեան տեղ էր ինձի, աս տեղը՝ խաղաղութեան, բարեկամութեան եւ սիրոյ ու վստահութեան բնակարան. հոն դատարկութեան ու ձանձրութեան օրեր կ'անցընէի, հոս զուարթարար աշխատանաց եւ երբեմն ալ զբօսանաց ժամեր, : Իրօք ալ Վարդ ամենայն ինչ ունէր ու կը վայելէր հոս. բայց դործելէն ալ ետ չէր կենար : Երկրագործութեան ու պարտիզպանութեան արուեստներ

բուն մէջ ճարտար ու տեղեակ ըլլալով, ինչ չէր կրնար բուսցընել, մանաւանդ այնպիսի երկրէ մը, որն որ ամէն բան անաշխատ կրնար մատակարարել: Աւարդ նախ քանի մը ծանօթութիւն տուաւ Աահրճին՝ որոնց համար շատ զարմանալով՝ օր մը այսպէս պոռաց. «Ստուգիւ, սքանչելի Աւարդ, դուն ռամիկ կամ անդէտ մարդ չես, Մամիկոնեան ես. ըսածներդ, գիտութիւնդ ու իմաստութիւնդ կը հաստատեն», : Աահրճին ուրախութիւնն ալ աւելի սաստկացաւ, երբ իմացաւ որ Աւարդայ հանճարը միայն ասոնց վրայ չէր, հապաուրիչ շատ գիտութեանց ու լեզուաց վրայ ալ:

Աւարդ այսպիսի ձիւքերով Աահրճին սիրելի ըլլալով, ծերունին ամէն բան իրեն, հանճարեղ ու խոհեմ պատանեկին յանձնեց ու անոր իշխանութեան տակ ձգեց: Աւարդ անոր փոխարէն իր գործունէութիւնն ընծայեց: Պարտէզն ընդարձակեց ու զարդարեց, այնպէս որ ամէն աչք անոր շքեղութեան ու գեղեցկութեան վրայ կը զարմանար: Հոն գտնուած պտղատու եւ վայրենի ծառոց տեսակներն անչափ էին. գեղեցկատես ծաղիկներն ու անոնց զմայլեցուցիչ կարգերը զամէնքը կը զբօսցընէին: Աւրիչ բիւր գեղեցկութիւններու եւ օգուտներու ալ առիթ եղաւ Աւարդ. բերդէն դուրս պզտիկ աղօթանոց մ'ալ որոշեց, ուր բոլոր ընտանիքն Աստուծոյ աղօթք կ'ընէին: Աւարդայ բարութիւնը, իր յստակ ու հաւատարիմ սէրն ու բարեկամութիւնը, անխոնջ գործունէութիւնը զինքը քիչ ատենուան մէջ ամենուն սիրելի ու հաճոյ ըրին: Աահրճի զինքն որդւոյ պէս կը սիրէր. անոր ծառաները զինքը կը մեծարէին ու իրեն մեծ սիրով կը ծառայէին. Մեսրոպ ու Համազասպ ալ երրորդ եղբայր մը ստացած էին: Աւարդ իր նոր եղբարցը նկարչութիւն ու երաժշտութիւն կը սորվեցընէր:

Այսչափ փոփոխ սիրոյ նշանակ՝ երկու բարեկամաց քաշած վշտերուն պատմութեան հաղորդութիւնն ու կրկնումն էր : Ահա՛հի՜՛՛ ալ պատմեց իր պատմութիւնը սիրելի բարեկամին ու որդւոյն միանգամայն : . . . Հմայեկեանց վերջին ու երեւելի պատերազմին մէջ Ահա՛հի՜՛՛ ալ իր որդիներովը մէկտեղ՝ կրօնից ու հայրենեաց համար պատերազմած եւ շատ քաջութիւններ ցուցուցած էր . սակայն նոյն ատեն իր որդիներուն իյնալն ու մահը տեսած , իր տան կողոպտուիլն ու այրիլն ալ լսած էր : Ան ժամանակ իր ներքին վերքերուն ցաւերն աւելնալով՝ աւելի դառնութեամբ պատերազմելու սկսած էր . բայց իր արտաքին վերքերն ալ շատցան : Հայք թէպէտ եւ աս կռուոյն մէջ յաղթեցին , բայց իրենց բանը միշտ դէշ էր . այլեւայլ թշնամեաց զնդեր անդադար կռուելու վրայ էին : Ահա՛հի՜՛՛ գրեթէ միշտ վտանգներու եւ մահուան մէջ տատանած , երբ որ իր երկու որբ եղբոր-որդիքը բանակ բերուած էին , Պարսիկները նորէն Հայոց զնդին վրայ ինկան ու զամէնքը ցիր ու ցան իրարմէ բաժնեցին : Ահա՛հի՜՛՛ իբրեւ պաշտպան հաւատոյ ու հայրենասէր որդի՝ իր պարտքն ըրած էր եւ խիստ վերաւորուած ու միայն իր երկու զինուորակցաց կամ ծառաներուն քաջութեամբն ու սիրովն ազատած , եղբորորդիներովը մէկտեղ Պարսից երկիրը փախչելու ստիպուեցաւ եւ հոն եղջերուի պէս հալածուած՝ ասդին անդին կը պտըտէր : Քանի մ'որ թափառելէն ետեւ , Հայոց սահմաններուն մօտ եղող բարձրաւանդակէ մը ձոր մը նշմարեց : Անոր կենդանութիւնը , գեղեցկութիւնն ու պտղաբերութիւնն իրեն վար իջնալու նշան ըրին ու զինքը հրաւիրեցին . . . բայց մէկ երկու օր այնչափ կարօտութեան ու անօթութեան մէջ չկրցաւ անտառութենէն բան մը վայելել , վասն զի հոն իջնալը

շատ դժուարին էր: Աերջին կարօտութիւնն իրեն ու իր ծառաներուն հոգի ու զօրութիւն տուաւ: Անոնցմէ մէկը՝ որն որ այնչափ ցաւ կրած չէր, իր տիրոջ սիրոյն համար ան ահագին ու սեպածեւ ժայռերուն դադաթներէն վար իջնալու յանդգնեցաւ: Չեռքէն ու ոտքէն արիւն թափելով՝ վար իջաւ եւ հոն անբնակ ու ամայի ամրոցը գտաւ: Այնուհետեւ հնարք մը կը փնտռէր ամէնքը վար իջեցընելու եւ շատ ատեն մտածելէն ետեւ՝ տեսաւ նեղ ու անվտանգ շաւիղ մը եւ անկից զԱհարիճ ու անոր եղբօրորդիքը նոյն բերդը բերելով, ապահով ու թշնամիներէ ազատ բնակութիւն պատրաստեց:

Ահարիճ թէպէտ նոյն ամրոցին մէջ կամաց կամաց առողջացաւ, սակայն իր հասակին ու վերքերուն պատճառաւ նորէն հայրենեաց համար ձեռքը սուր առնել չէր համարձակեր: Իր գործունեայ կենաց բաւական զբաղմունքն՝ երկրագործութիւնն ու Մեսրոպայ եւ Համազասպայ կրթութիւն էին: Գրեթէ աշխարհքէն բաժնուած, իր ամրոցը տանող շաւիղն ալ անանցանելի ըրած էր: Աերակուր ու ըմպելի ըստ բաւականին ունենալով՝ ինքն ալ ասկից հեռանալու հարկաւորութիւն չունէր, միայն երեւելի տօն ու երկիրը խաղաղ եղած ատեն, կ'ելլէին իրենցմէ հեռու շեղող սահմանն անցնելով՝ մօտաւոր գեղի մը եկեղեցին կ'երթային, եւ շատ անգամ ան եկեղեցւոյ երէցն ալ իրենց կու գար. բայց երիցուէն ուրիշ մարդ անոնց բնակութեան տեղը չէր գիտեր: Աարդ հոս գալու ատեն՝ արդէն աս երթեւեկութիւնները դադրած էին, Պարսից ու Հայոց մէջ նորէն պատերազմ բացուելուն համար: Նոյն երանալից դրախտին մէջ օրեր ու ամիսներ անցուց Մամիկոնեանը: Միայն մօրն ու եղբարցը յիշատակը զինքը կը չար-

չարէին. անոր համար «Ա՛խ, կ'ըսէր շատ հեղ, եթէ սիրելիներս ալ հոս բնակէին, բոլոր աշխարհքին մեծութիւնները կը մոռնայի, աս սքանչելի մենութեան մէջ շատ աւելի գոհ կ'ըլլայի . . . : Բայց նոյն իսկ անոնց հոս ինծի հետ մէկտեղ գտնուելովն ալ ես իմ հայրենեացս եւ բոլոր ազգին նեղութիւններն ինչպէս կրնայի մոռնալ ու հոս անհոգ եւ դատարկ կենալ, : Գժբախտ պատանւոյն սէրը հուր կը բորբոքէր իր սրտին. մայրն ու եղբարքն՝ այնչափ տարիներէն ետեւ գտնելն ու տեսնելը մեծ երջանկութիւն կը համարէր. անոնց տրամութիւնն ու սուգն ալ ուրախութեան փոխել շատ կը փափաքէր : Միշտ իր մանկութեան պատմութիւնները միտքն էին : Ստէպ իր սիրելի մօրը՝ Շաւարշէն ըսած բարութիւնն ու բարեպաշտութիւնը Աահրճին կը նկարէր. եղբարցն եւ մանաւանդ Աահանին ըրած քաջութիւնները, իր սքանչելի հօրն առաքինութիւնները, անոր հայրենասիրութիւնն ու ժողովրդեան եւ կրօնից բարւոյն համար մեռնիլը յիշելու ատեն, ինքն ալ նոյնպիսի արութեան կը յորդորուէր : Բիւր անգամ անոնց հեռաւորութիւնը գազանի ողբաց, անթիւ անհամար անգամ անոնց երթալու բորբոքը զսպեց, բայց վերջապէս չկրնալով ինք զինքը բռնել. «Ո՛հ, պոռաց օր մը, ո՛ւր էք, սիրելիք . . . : Ազնիւ Աահրիճ, թող այսուհետեւ անոնց երթամ. վտանգներն ու դժուարութիւններն առջեւս ոչինչ են, անկարելին հնարաւոր կը տեսնեմ :

«Իրաւունք ունիս, ցանկալի Աարդ, պատասխանեց Աահրիճ, տունդ երթալու փափաքը բարի է. բայց մտածէ որ քու անձինդ ու սիրելիներուդ աւելի վնաս եւ ցաւ կրնաս պատճառել : Չես գիտեր որ Պարսից ու Հայոց մէջ նորէն պատերազմ ծագեցաւ, եւ դաժան ու

անագորոյն կաողութեամբ Պարսիկները Հայաստան կը դիմեն : Ի՞նչպէս կրնաս արիւնարբու թշնամեաց մէջէն անցնիլ . սակայն դիցուք որ հայրենիքդ ու տունդ հասնիս . ո՞ր գիտէ հոն ի՞նչ դժբախտութեանց մէջ պիտ'որ իյնաս , աս խիստ կռուոյն վերջն ո՞վ կրնայ գուշակել : Ա՛րդ , սիրելի , կեցիր մեր քովը . սպասէ որ աս փութորկալից ամպն ալ ցրուի . մնացիր , ցանկալի , քու բարութեանդ համար է . կարծեմ թէ ես քեզմէ աւելի հոգ ունիմ վրադ , :

Ա՛րդ տրամութեամբ լռեց . կ'իմանար աս պատճառներուն զօրութիւնը , Ահհրճին ըսած անկարելութիւնն ալ կը ճանչնար , սակայն իր հայրենիքը դառնալու եւ սիրելիքը տեսնելու կենդանի սէրը ծոցին մէջ ժամէ ժամ աւելի կը բորբոքէր : Ա՛րեւակայէր միշտ իր մօրը վշտերը , որն որ թախծութենէն ու տարիներուն շատութենէն ծնագած՝ երկիւղի ու յուսոյ մէջ կը սպասէր իր սիրելի կորսընցուցած որդին նորէն տեսնելու : Մէկալ կողմանէ ալ կը մտածէր այնպիսի բարեկամներէն բաժնուելու դժուարութիւնը : Ահհրճ իրեն միշտ սերտ բարեկամութիւն կը ցուցընէր , Մեսրոպ ու Համազասպ կը ջանային որ իր տրամութիւնը փարատեն , իրենց բնակութիւնն անոր սիրելի ընեն : Անգամ մը երբ որ մէկէնիմէկ Ա՛րդ սրտին անձկէն չարչարուած ու ստիպուած՝ ամենուն առջեւ «Ա՛լ պէտք է որ բաժնուիմ ,» պոռաց , Համազասպ զարհուրելով գոչեց . «Ի՞նչ , զմեզ թողնուլ կ'ուզես , ցանկալի Ա՛րդ . կրնաս . անկարելի բան է . . . ինք զինքդ ստոյգ վտանգի ու մահուան մէջ ինչո՞ւ դնել կ'ուզես . . . Լքեալ թողեալ եղած ատենդ՝ զքեզ ո՞վ հոգաց . եթէ զքեզ չընդունէինք , հիմակ ո՞ւր եւ ի՞նչ կ'ըլլայիր : . . . Սիրելի Ա՛րդ , հիմայ տունդ չես կրնար երթալ . անշուշտ

զքեզ դարձեալ գերի կը բռնեն, եւ դուցէ ալ կը մեռցընեն», :

Արդ գորովէն ու ցաւէն ինք զինքը կորսընցուցած, անոնց կը նայէր: «Գիտես, պատասխանեց իրեն Ահարիճ, որ մեզի ամենուն սիրելի ես. ուրեմն մեր քովը մնացիր: Գարձեալ կ'ըսեմ քեզի, ապահովութեամբ հայրենիքդ երթալն անկարելի կ'երեւայ ինձի. վտանգներ շատ կան: Թէ որ մայրդ ու եղբարքդ այսպիսի ապահով տեղ ըլլալդ գիտնային, անտարակոյս կ'աղաչէին քեզի որ հոս մնաս, մինչեւ որ աս փոթորիկն ալ անցնի: Աս որտի անհանգստութիւնը ոչ մենք եւ ոչ ալ դուն պէտք ես կրել, անձկալի՛ Աարդ. գեղեւիլը մէկդի, հաստատուն բան մ'որոշէ, բայց վճիռդ հոս մնալու վճիռ ըլլայ: Աարձեմ մեր խաղաղութիւնը պղտորել չես ուզեր. քու առջեւդ տխուր գէմք ցուցընելու զմեզ չես ստիպեր: Ուրեմն շուտ վճռէ, սիրելի Աարդ, երեք օրէն ետքը նորէն կը հարցընեմ. աղէկ մտածէ եւ Աստուծոյ ալ խորհուրդ հարցուր», :

Աս երեք օրը Աարդայ գծնդակ կուռոյ ու փորձութեան օրեր էին, խիստ ցաւոց ու աղետից որոշում: Իր հանգստութիւնն ու աս ձորոյն վայելումն ինչ էր համեմատութեամբ հայրենեաց սիրոյն. երբ որ մայրն ու եղբարքն իրեն համար ողբոց ու աշխարանաց մէջ կ'երեւակայէր՝ կը հալէր ու կը մաշէր: Փորձութեան երկրորդ ու երրորդ օրն եկած էր, բայց ինք դեռ բան մ'որոշած չէր: Իրիկուան մօտ մտտուռն երթալով ու երեսի վրայ իյնալով՝ Աստուծմէ լոյս ու շնորհք կը խնդրէր, օգտակարն ու շահաւէտն ընտրելու եւ բարեկամաց ուրախութիւնն ալ տրամութեան չփոխելու: Ամէն բան կըռեց: Իր մտաց կուրն երթալով կը սաստկանար, փորձութիւնը կ'աւելնար, բայց աղօթքն ալ եռանդնա-

լից կը շարունակուէր : Աերջապէս հայրենեաց սէրն ու իրեններուն գութը յաղթեց . սրտաբուխ ու գորովագութ ձայնով այսպէս գոչեց . «Ա՛խ , սիրելի մայր . . . եղբարք , ան վիճակին մէջ զձեզ չեմ կրնար թողուլ . ես ալ պէտք է որ ձեզի օգնականս ըլլամ . մեր հայրենեաց , հաւատոյ ու կրօնից համար ձեզի ձեռնառու ըլլամ . յաղթեմ կամ մէկտեղ մեռնիմ : Հոս հանդարտ ու հանգիստ վայելելն՝ ինձի ամօթ է . . . : Ա՛հրիճ , Մեսրոպ ու Համազասպ , պարտքս կատարելուս համար չբարկանաք . . . : Ո՛հ , Աստուած , Աստուած , օգնէ ինձի , որ կարող ըլլամ այնպիսի գթուարին անջաման ատեն գիմանալ , » :

Արդ աղօթքով զօրացած ու մխիթարուած՝ ելաւ զուարթութեամբ բերդ գնաց . հոն զԱհրիճ եւ զՄեսրոպ միայն սեղանի վրայ դրաւ , վասն զի Համազասպ քիչ մ'անհանգիստ ըլլալով՝ չէր եկած : Ահրիճ այն իրիկունը շատ ուրախ ու զուարթ կ'երեւար : Աարդին վրայ արտաքոյ կարգի սէր կը ցուցնէր եւ հազար անգամ որդեակ յորջորջումը կը կրկնէր . ուրիշ գիշերներէ շատ աւելի ու երկայն ատեն Աարդայ քովը նստելով՝ իրեն հետ կը խօսակցէր : Բայց այս ամենայն Աարդայ սիրտն աւելի կը վերաւորէր : Ահրիճ քնոյ երթալու ատեն , ձեռքը պատանուոյն ուսին վրայ դնելով , «Սիրելի Աարդ , ըսաւ , դիտեմ որ զմեզ չես թողուր , » : Աարդ ուզեց խօսիլ ու իր միտքը յայտնել . բայց Ահրիճ զինքն արգելեց . «Չէ , չէ , ըսաւ , այսօր հարկ չկայ . վաղը կը խօսինք . . . դիտեմ արդէն որ հոս կ'ուզես մնալ , » :

Աարդայ որոշումն այսպիսի սիրոյ ու ստիպման առջեւն ալ չեղծաւ . սակայն իր վրայ դառն ցաւոց ծով մ'եկաւ , զինքը ծածկեց . անոր համար մինչեւ կէս գի-

չեր բիւր անձկութեանց մէջ կը շարձարուէր ու աչքը
զոյցել չէր կրնար. վերջապէս բիւր մթննցաւ : Բայց
դարձեալ շուտ արթննալով՝ տեսաւ որ Համազասպ
մէկ ձեռքը գեղեցիկ թուր մը բռնած, մէկալը ջահ
մ'առած, Ելիր կը զրուցէր իրեն : «Ցանկալի Աարդ,
կ'ըսէր մեղմ ձայնով, ելիր ինձի հետ եկուր. ամենեւին
ձայն մի հաներ, ոտնաձայն չլսուի : Գիտնաս որ երե-
կուան աղօթքդ ու որոշումդ գաղտնի տեղ մը կեցած՝
լսեցի. երթալ կ'ուզես, այնպէս չէ : Իրաւունք ունիս .
թողութիւն տուր որ մինչեւ հիմակ արգելեցինք զքեզ :
Յրգելք դնողը մեր սէրն էր. բայց չենք կրնար դէմ
դնել քու որդիական սիրոյդ՝ որն որ մերինէն սաստիկ
է : Աահրիճ զքեզ չիթողուր, վասն զի զքեզ շատ սի-
րեց. կ'երեւայ որ վտանգ մը կը տեսնէ : Իր բարկու-
թիւնը դուն դեռ չես ճանչնար. չէ ըսելու ըլլայ, առ-
ջեւը մէյ մ'ալ չես կրնար խօսիլ. ասոր համար եկուր,
անձկալի Աարդ, ես գաղտնի ճամբէ մը զքեզ ազատել
կ'ուզեմ : Առ աս սուրն ալ մէջքդ կախէ ու անով
զքեզ պաշտպանէ. բայց թրէն աւելի Աստուծոյ դթու-
թիւնն ու սէրը քեզի օգնական կ'ըլլայ» : Ըսաւ եւ
զԱարդ առաւ ճամբայ ելաւ :

«Համազասպ, դ՞ուն ես . . . սէ, արգահատող ու
զթա՛ճ սիրտ. ի՛նչպէս կրնաս դուն ինձի փախչելու
ճամբայ սորվեցընել . . . : Աահրճին բարկութենէն չես
փախնար :

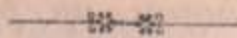
«Աահրիճ կը բարկանայ ու թողութիւն կու
տայ, պատասխանեց Համազասպ. ինքն ալ կրնայ մտա-
ծել որ աս հնարքը դէշ չէր՝ թէ մեզի թէ քեզի ցաւ
չպատճառելու համար» :

Համազասպ իմաստութեամբ պատասխանելով՝
Աարդ ելաւ անոր հետ գնաց : Առաջնորդը զԱարդ պար-

տիզին մէջէն տանելով՝ վտակին քովէն անցուց. կամաց
կամաց ժայռերով շինուած պատի մը քով բերաւ, հոն
նստարանի մը տակ դռնակ մը կար, որն որ աչքի չէր
իյնար: Համազասպ նստարանը մէկդի առնելով դռնա-
կը բացաւ եւ շատ աստիճաններէ վեր ելլելէն ետեւ,
ուրիշ դուռ մը հասան: Համազասպ ան ալ բացաւ եւ
զՎարդ ազատեց: Անկից իրեն հետ մէկտեղ բարձր
բլուր մ'ելաւ եւ մատով իրեն Հայոց երկիրը ցուցնե-
լով. «Վարդ, գոչեց, մեր հայրենեաց սահմաններն ա-
նոնք են. զանոնք անցնելուն պէս՝ Հեր ու Չարեւանդ
գաւառները բարեկամական ողջոյնը կու տան քեզի:
Գնա, խայտակն Վարդ, գնա . . . նորէն տեսնուելու
խօսք չեմ ըներ, վասն զի դժուարին կ'երեւայ ինձի:
Հզօր հրեշտակ մը առաջնորդ ըլլայ քեզի ու պահէ
զքեզ. ցանկալի հայրենեացս եւ քու մերձաւորացդ
բարեւ ըրէ իմ կողմանէս . . . երթաս բարով, սիրելի
. . .», ըսաւ ու աչուրները սրբելով՝ դարձաւ յամր քայ-
լերով ամրոցը կ'երթար:

«Ո՛հ, Համազասպ, Համազասպ, պոռայ ցաւով
Վարդ, այսուհետեւ զքեզ երբեք պիտի չտեսնեմ. կե-
ցիր, բարեկամ, մտիկ ըրէ . . .»: Սակայն Համազասպ
իրեն երթալու նշան ըրաւ ու արտասուագին ձայնով
գոչեց. «Վարդ, մօրդ ու եղբարցդ մեր կողմանէ ողջոյն
տար եւ զմեզ մի մոռնար»,:

Բլուրը գլուխը վեր բարձրացուցած՝ երկու հակա-
ռակ ուղղութեամբ իջնող բարեկամները բաժնեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի .

Կրկին գեր-նի-ն :

ՎԱՐԴ ցաւով ու տրամութեամբ ճամբան յառաջ
կը տանէր . միայն ըստ խղճի եւ պարտուց համա-
ձայն գործելուն վրայ ուրախ էր : Առտուանց կանուխ
խոնջ ու տկարացած՝ քիչ մը հանդչելու համար տեղ
մը նստելով, ձեռքն եղած քսակին մէջ բան մը
գտաւ , որն որ իր տկարութեան կրնար օգնել , սակայն
անքուն աչուրներն ալ աւելի կրնար պղտորել . զօրա-
ցուցիչ ոսկեգոյն հեղուկն էր , Համազասպայ դաղա-
նի պարգեւներուն ամենէն փոքր ընծան : Աարդ հոս
խորունկ կամ հեռաւոր տեղերէ եկող հնչիւն ու աղա-
ղակ կը լսէր . փոշի մը՝ որն որ բարձրաբերձ ամպի պէս
կ'ելէր կը բարձրանար , սրտին երկիւղը կ'աւելցընէր :
“Գուցէ , կ'ըսէր ինք իրեն , թշնամիք ըլլան” : Շատ
յառաջ չգացած՝ իմացաւ որ իր անձկալի հայրենեաց
սահմաններն առջեւն են . բայց քաջութիւն ու հնարք
պէտք էր զանոնք անցնելու : Մեծամեծ վտանգներու
եւ դժուարութեանց մէջէն անցնիլ երթալ կ'ուզէր ,

ասկայն նոյն օրն ամէն փորձը պարսպի ելաւ . Պարսիկք անցքերը բռնած էին : Նոյն գիշերը մացառուտ տեղ մը պահուրտեցաւ ու ցորեկուան ճամբորդութենէն զօրութիւնը կտրած՝ խորունկ քնոյ մէջ մտաւ :

Արեւուն բոլորչի գէմքը շատ վեր ելելէն ետեւ, քանի մը բրտագոյն հարուածք զԱարդ արթնցուցին : Զարհուրելով, գողգողալով՝ աշուրները բացաւ նայեցաւ, եւ . . . ո՛հ, գծբախտ ու եղնկ պատանի . . . պաղած ու շուշանի գոյն առած, սկսաւ սառնասառոյց քրտանց մէջ լողալ : Նորէն Պարսից գերութեան մէջ ինկած, պզտիկ անակ մը տարուեցաւ, ուր ուրիշ շատ վիրաւոր եւ առողջ Հայեր ալ կային : Աարդ հոն լուռ ու տրտմագին եւ կարծես թէ շլացեալ աչքով նրստած, գլուխը տնկան մէկ անկիւնը կռթնցուցած, ձորը, խաղաղութիւնն ու բարեկամութիւնը եւ թողուցած համագատութիւնը կը մտածէր : Գարձեալ գերութեան լծոյն մէջ գտնուիլը, կարօտութեան եւ անագորոյն մարդիկներու ձեռք իյնալն ու իր սիրելիներէն զրկուիլը՝ խիստ ցաւ ու դառնութիւն էր իրեն . եկաւ մօտեցաւ նորէն Աարդայ սիրտը մոլորեցուցիչ փորձութիւն մը եւ երիտասարդին արիութիւնն ու վերէն տրուած ակնկալութիւնը ջնջել կ'ուզէր . . . : Իրօք ալ ծանր բան էր՝ հայրենեաց ծոցը մտնելու վայրկեանը, երբ որ անկից երկու երեք քայլով բաժնուած էր, նորէն գերի ըլլալ . . . : Ինչէր չէր փափաքեր զոհելու Աարդ՝ իրեն երջանիկ երեւցող երկիրն անցնելու համար, բայց պարանպ . գիւտ ու միջոց ամենեւին չկար : Աս մտածմանց մէջ ընկղմած՝ կը կարծէր որ սիրտը բիւրազգի ցաւերէն դուրս պիտ'որ ելէ, եւ այնուհետեւ յուսահատութեան վիճ մը պիտ'որ իյնայ :

Այսպիսի վիճակի մը մէջ օր ու գիշեր մ'անցուց .

երկրորդ առտուն ինչ տեսնէ . . . : Ոտք ելաւ, դնաց, մօտեցաւ եւ մեղմ ձայնով. «Ո՛հ, դուն ես, սիրելի բարեկամ, ըսաւ, դուն ես, ընկեր բանտի եւ աղետից. ծառաները հոս են եղեր. աս ինչ զարմանալի միաւորութիւն է . . . : Ա՛րտէն, ինչպէս բռնուեցար,» :

Աւարդին ընկերն իսկզբան շփոթած՝ ընելիքը չէր դիտեր. իրեն ժամանակ պէտք եղաւ համոզուելու որ ստուգիւ Աւարդն է առջեւն եկողն ու խօսողը, վասն զի մինչեւ նոյն ատեն զինքը մեռած կը կարծէր : Այսպիսի անակնկալ տեսութենէն՝ Արտենին ունեցած ուրախութիւնն արտաքոյ կարգի էր. անոր համար իր սրտին զուարթութիւնն ու բոլոր զգածմունքն անմիջապէս ստորագրել դժուարին էր իրեն : Նախ Աւարդ սկսաւ եւ ետքը Արտէն լմնցուց : . . . Այն խոր մթին դիշերը, երբ որ երկուքն ալ լեռնէ լեռ կը փախչէին, Արտէն ծառի մը կոճղին զարնուելով՝ գետինն ինկաւ եւ նոյն անկումն իրեն այնչափ մնասեց որ ինք զինքը կորսընցուց եւ մինչեւ առտու հոն գրեթէ անշունչ անկենդան մնաց, ասոր համար Աւարդայ ձայնն ալ պարապ տեղ օդը կը թնդացընէր : Երբ որ Աւարդ խոնջ ու վշտագին հանդարտ տեղ մը կը հանգչէր, Արտէն հազիւ թէ իր հարուածներուն ցաւերէն ու անզգայութենէն արթընցած՝ ճամբայ ելաւ ու այնպէս ուղղութիւն մը բռնեց որ իր ընկերներուն կարենայ հասնիլ՝ յուսալով որ Աւարդ ալ անոնց քով կը գտնէ : Հասաւ ու գտաւ ընկերները, որոնք անձկութեամբ ու յուսով իրեն եւ Աւարդայ կը սպասէին, սակայն զԱւարդ չտեսաւ :

Ողորմելի փախստականք որոշեցին որ իրենց վերջին ճիգն ի գործ դնեն ու ճեպով սահմանները հասնելով՝ յանդգնին անցնին եւ դոնէ իրենք ազատին, ստոյգ

գնելով որ իրենց սիրելի իշխանը մեռած կամ նորէն գերի բռնուած է: Ողորմելութիւնը, ջրոյ ու կերակրոյ կարօտութիւնն՝ արտաքոյ կարգի էին. իրենց աս ազատութեան վիճակը՝ բանտարկութենէն ու գերութենէն շատ գէշ էր, իրենց զօրութիւնը նուազած էր, քալելու ոյժ չունէին: Բայց յոյսերնին բոլորովին կարելու ժամանակ Աստուած իրենց օգնեց: Հայոց սահմաններն առանց պահապաններու գտնելով՝ անցան, եւ իրենց անձկալի՝ սակայն դժբախտ հայրենակիցներէն կերակուր ու ըմպելի ընդունեցան: Բայց դեռ իրենց բարերարներուն բերնէն լուր մը եւ Պարսից ու Հայոց մէջ նորէն բորբոքած պատերազմին գոյժը չլսած, մէկէն ի մէկ Պարսիկ զօրաց պահեստի գունդ մը շանթի պէս իրենց վրայ ինկաւ եւ զամէնքը բռնեց, նորէն սահմանէն դուրս, նորէն խիստ կապանաց մէջ ծնգելու տարաւ:

Արտէն այսպիսի խօսքերով իր ու ընկերաց պատմութիւնը պատմած ատեն, զԱարդ գերի բռնող գնդին զօրագլուխն անոնց բանտարկուած անակն եկաւ. կրակ ու բոց աշուրներով, թուրը ձեռքը, մոլեգին ու կատաղի խօսքերով. «Մոգութեան օրէնքն ընդունողին մահ չկայ, կը դոչէր. չանսացողին՝ դառն ու խայտառակ կախաղանի մահ է», կ'ըսէր: Այն անօրէն հրամանին մէկը միայն հետեւեցաւ. մէկաշնոնք ամէնն ալ մահուան դատապարտուեցան, որոնց մէջ առաջինն նահատակները պիտ'որ ըլլային Աարդ ու Արտէն հաւատարիմը: Ուրացողը յաղթողի պէս ու ծաղրելով՝ իր աչքն առաքինի Աարդայ դարձուցած էր, որն որ աւելի անոր՝ քան թէ իր մեռնելուն վրայ զարհուրած, մարմարեայ արձան մը կտրած էր եւ բոլորովին ալ անյոյս ու անմխիթար կը կենար: Ան հաւատադրութ ու վատ ոճրագործին, սրբութեանց, հաւատոց ու հայրենեաց

մասնէին կենաց շնորհք կ'ըլար, իսկ Աարդայ ու իր
ընկերներուն կենաց թելը կը կտրուէր: Ա՛հ, զարհուրե-
լի վճիռ . . . : Աարդ կամաց կամաց իր մահուան ալ
մտաւորութիւնը միտքը բերելով՝ դողալու սկսաւ.
մտքէն շատ խորհուրդներ, բիւր մտածմունքներ կ'ան-
ցընէր . . . : Շատ անգամ «Արդեօք խաղաղ ձորը թող
տալով՝ հայրենեաց ու կրօնի պարտքս կատարելու
համար է աս մահը, կ'ըսէր ինք իրեն. բանտէն փախ-
չելուս կամ զուցէ ուրիշ յանցանք մը գործելուս հա-
մար է աս պատիժը. թէ որ անցաւոր պատուհաս մը
այնչափ ահագին կ'երեւայ, ի՛նչ պիտ'որ ըլլայ մշտնջե-
նաւորը», : Անմխիթարութիւնն ու սարսափը Աարդայ
սրտին մէջ վայրկենէ վայրկեան կ'աւելնային. վատա-
համբաւ մահը դեռ դառն գահիճներէն չկանչուած,
ինք իրեն զԱարդ մեռցընելու եկած էր. դժբախտ պա-
տանւոյն աչուրները շացան, շունչը հատաւ. հաւատքն
ու յոյսն իր կենաց սիւները, որոնք այնպէս հաստատուն
ու հզօր էին, շարժելու եւ խորտակելու նշաններ կու
տային: Ի՛նչ, Աարդայ գթած ու հեզ եւ երկնաւոր
Հայրը կրնար զինքը թողուլ: Այսպիսի թշնամանք ու
խեղճութիւն մը կարելի էր որ Աարդայ գլուխն իջնար:
Այսու ամենայնիւ անոր անմխիթարութիւնը կամաց
կամաց յուսահատութեան կը դառնար, ամենեւին յե-
նարան մը շունէր, ձեռնտու ձեռք մը վար չէր գար,
զինքն աս ողբալի անդնդէն հանելու բազուկ մը չէր
երեւար: Զինքը ծաղը ու ծանակ ընող աղաղակներ կը
հնչէին. անհաւատներն իր մինչեւ հիմակ ունեցած
հաւատքն ու կրօնքը կը թշնամանէին . . . մեծամեծ
ալեաց դէմ դնող հաւատքը հիմայ շիջանելու նշաններ
կը ցուցընէր . . . երթալով մութն ու խաւարը զինքը
կը պատէին: . . .

Պարսիկները Վարդայ ձեռուրները կապելու ատեն ,
ամենեւին ընդդիմութիւն չըրաւ . խօսք մը զըուցելու
բերան չբացաւ . աչքը գետինը սեւեռած՝ դահճաց
ետեւէն կ'երթար : Պարսիկ մ'անոր վրայ գթալով ,
իրեն քանի մը մխիթարական խօսք զըուցեց , սակայն
Վարդ իր ողբերուն ու պատերազմներուն մէջ ընկղմած՝
ամենեւին բան չլսեց : «Գուցէ , ըսաւ Պարսիկը , խօսքե-
րէս աւելի պաղ ջուր մը զինքը կը մխիթարէ ,» . եւ մէկ
ձեռքը քակել տալով՝ անոր բաժակ մը ջուր տուաւ :
Վարդ ջուրը խմեց եւ աչուրներն երկինք դարձուց . . . :
Նոյն վայրկեանն երկնառաք լոյս մը սիրտը թափանցեց .
կարծես թէ ազդու եւ յանդիմանական ձայն մ'իրեն
այսպէս կը գոչէր . «Վարդ , ո՛ւր մնացին Շաւարշայ
խրատներն ու քու խոստումներդ . քու հոգի ու թախ-
ճութիւնդ քեզի շատ մնասակար կրնան ըլլալ . . . :
Թող , Վարդ , վատասրտութիւնն ու յուսահատութիւնը
մէկդի թող . յոյսդ Անոր վրայ դիր , որուն անպատում
է զօրութիւնը , անչափ՝ սէրը : Տուր իրեն քու վատա-
հութիւնդ , տուր ունեցածդ ու կեանքդ եւ զխոցիր
որ անոնց տեղ երանալից կեանք կը ստանաս ,» :

Յանկարծ կարծես թէ Վարդայ սրտէն տխուր գի-
շերը ջնջուեցաւ ու ցորեկուան պաղպաջուն եւ պայծառ
լոյսը նոյն տեղը գահ դտաւ . անմխիթարութիւնը
հեռացաւ . Վարդ դարձեալ իր առաջին զուարթ նկարն
առաւ . արիութիւնը նորէն իր ոսկրներուն մէջ մտաւ .
ճոցին մէջ երկինք թռչելու փափաք մը վառուեցաւ ,
ասոր համար շնորհակալութեամբ ու գոհութեամբ կը
քալէր : Պարսիկներն այս զարմանալի ու յանկարծական
փոփոխութեան սաստիկ զարմացան . անոր աչուրները՝
որոնք քիչ մ'առաջ այլայլած ու շփոթած էին , հիմակ
հեզ ու քաղցրահայեաց լուսով կը փալփլէին . դեղնեալ

ու դիանման դէմքը՝ վրան վարդանման ու անոյշ գոյն մ'առնելով՝ կը զմայլեցրնէր. ծռած գլուխը շտկուելով ու ծանր եւ դանդաղ կերպարանաց նկարագիրը մէկդի երթալով, արագընթաց ու վառվռուն պատանեկի նկարը նորէն եկաւ իր վրայ նստաւ: «Ազնիւ, պոռաց ջուր տուող Պարսիկը, քաջարի մը այնպէս պէտք է որ մահուան ալ երթայ»:

Այսպէս կախուելու տեղն եկան: Պարսից զօրագլուխը բոլոր գերիններուն արուժիւնն ու մանաւանդ Վարդայ քաջասրտութիւնը տեսնելով՝ կատղած էր, եւ ճակատը ձգտելով, աղբաները կրճտելով՝ չարաչար մահուան մը միջոց կը փնտռէր: Բայց երիտասարդին ազնիւ ու հանդարտ վարմունքը, քաղցրութիւնն ու սիրուն պատկերն անոր անգութ սիրտն ալ շարժեցին:

«Վնձի նայէ, վատանշան պատանի, ըսաւ Վարդայ, կեանքդ կ'ուզեն ազատել. մոգութեան օրէնքն ընդունէ ու եկուր մեզի հետ միացիր կռուոյ երթանք»:

— «Ա՛յ՛ս Պարսից օրէնքն ընդունիմ ու Հայոց դէմ կռուիմ . . . ո՛չ երբէք»:

— «Ա՛նմիտ, աղէկ մտածէ. երիտասարդութեանդ ու անձինդ խնայէ: Հայրենակիցներէդ շատ մարդ մեզի հետ միացաւ . . . մէյ մ'ալ կը զրուցեմ՝ աղէկ մտածէ»:

— «Այլազգ չեմ կրնար ընել. քու ուզածդ իմ խղճիս ու պատուոյս դէմ է»:

— «Վ՛նտրէ կ'ըսեմ կեանք կամ մահ»:

— «Ա՛նօրէնութեան տեղ՝ մահ, ամօթոյ տեղ՝ գերութիւն կ'ընտրեմ: Երկինքն ինձի օգնական է» . . . ըսաւ ու մէյ մ'ալ բերան չբացաւ:

Չօրագլուխը մոլեգնութեամբ վերջին անգամ Վարդայ նայելէն ետեւ, «Աէսին մահ» պոռաց ու թռաւ անկից դնաց:

Վարդ տեսնելով որ ալ ազատութեան յոյս չկայ, միտքն Աստուծոյ վերացուց: Նորէն իր ծնողքն ու ան նախնիքն երեւակայութեան առջեւ եկան, որոնք իրենց սուրբ հաւատքին ու հայրենեաց սիրոյն համար մեռան: Յորդաւատ արտասուէք իջուց իր այտերուն վրայ՝ գիտնալով իր ինք ամայի տեղ, մացառներու մէջ ու անսուրբ գետին մը պիտի մեռնի եւ անթաղ մնայ ու անշուշտ գիշատիչ թռչնոց կերակուր պիտ'որ ըլլայ:

Եւրբ որ ինք այսպիսի խորհրդոց մէջ էր, դահիճները լուռ ու մունջ կեցած՝ պատանւոյն ցաւագին նկարն ու պատկերը կը դիտէին. վերջապէս անոնցմէ մէկը Վարդայ վեղը խեղդն անցուց ու զինքն երկրէն քիչ մը վեր վերցրնելով. «Ուրախ եղիր, երիտասարդ, գոչեց, մէկ վայրկենի մէջ դուն անդիի աշխարհք մեր վրայ կը ծիծաղիս,»: Վարդ այս խօսքերը լսելուն պէս՝ սոսկաց. Անցաւոր ժամանակ, Մահ ու Յաւիտենականութիւն իր մտաց առջեւ կ'երթեւեկէին: Գժբախտ պատանին մէյ մ'ալ իր չորս կողմը նայելով՝ գոռաց. «Թէ որ հոս առաքինի ու արդար մարդ մը կայ նէ, երթայ թող աս բօթը հայրենեացս ու սիրելիներուս տանի եւ զրուցէ որ զՎարդ Մամիկոնեան կախեցին,»: Այսպէս խօսելէն ետքը լուց եւ լի յուսով երկինք կը նայէր:

Մէյ մ'ալ նոյն վայրկենին պատերազմի ազաղակ, գոռում գոչում մը բրդաւ. հեռուէն պարսկական զօրք երեւցաւ. անոր առջեւէն եկողը կամ մանաւանդ երկրի վրայ՝ եղջերուի նման, օդի մէջ՝ սրաթռիչ արծուի պէս խոյացող առաջնորդը գէպ ի կախուողներուն կը վազէր: Երեւելի Պարսիկ իշխան մըն էր. եկաւ ու տեսաւ. «Աեցէք,» պոռաց եւ զՎարդ դարձեալ գետինն իջեցրնելով ու վզէն խեղդը մէկդի առնելով՝ նորէն սրացաւ մօտեցող զօրաց զլուխն անցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ա .

Կ-ի-հ-ո-ոյ վրայ :

“**ՀԱՒԱՏՔՆ** ու սէրն արիութիւն կը ծնանին, Աստուծոյ բազկաց զօրութիւնն անթիւ անհամար զօրքը՝ փոշոյ պէս կը ցրուէ, կ'ըսէր Մանդակունի կաթողիկոսը: Աստուած մեզի հետ ըլլալէն ետեւ, վախնալու ինչ կայ,": Պարսից բանակը շատ հեռու չէր. Ահա՛ն Ներսէհապատ դեղը դալով՝ հոն զօրաց կարգ դրաւ. իր քիչ՝ բայց քաջ ու հոգեւից զօրքն երեք բաժնեց: Միջին բաժինը՝ քաջածիզ Սահակ մարզպանին յանձնեց. աջ թեւը՝ լայնալիճ աղեղ վերցընող Բարշղ Ահաճունուոյն տուաւ, անոր քով նիզակակից դնելով զԲաբելէն Սիւնին, արագօտն Ատոմ Գնունին եւ զՓապակ Պալունին, ամէն մէկուն հեծելոց վաշտերովը. ձախ թեւը՝ Ներսէհ Ամսարականին ու անոր Ահա՛ն եւ Հրահատ եղբայրներուն իշխանութեան տակ ձգեց, անոնց օգնական նիզակակից տալով իր Աասակ եղբայրը: Իսկ ինք իր քաջերովը մէկտեղ զՎրէն Անանդեցին՝ հսկան ու երեւելին, եւ զՊապ Արտակունին իրեն

Թեւ թիկունք առած, բոլոր բանակին օգնելու պատրաստութիւն կը տեսնէր: Ահա՛հան իր յոյսն ու ակնկալութիւնն Աստուծոյ վրայ դրած էր, որն որ սառագիւկընար իրեն զօրութիւն ու յաղթութիւն տալ: Ատրընեքսէ՛հ սպարապետին հակառակ, բիւրաւոր պարսկական զօրաց եւ անոնց հետ եզող հաւատադրութ Հայ իշխանաց դէմ պիտ'որ ելլէր, հայրենեաց ու ազգին մատնիչներուն դէմ պիտի կռուէր, որոնք Աստուծոյ հաւատարիմ չըլլալուն փորձն առած ու պատիժը շատ անգամ դատած էին:

Արեգական ճառագայթները դեռ նոր աշխարհքստարածուելու ատեն, Աստուշներն ու Սիւնեաց դենակորոյս գունդն արագ ու ճեպով եւ ահագին սաստիկութեամբ Հայոց վրայ յարձակելու սկսան: Ահա՛հան անոնց դէմ քաջութեամբ կռուինք ըսելու ժամանակ, արդէն Պարսից՝ գնդերը Հայոց աջ թեւին հետ խիստ կը պատերազմէին. թէպէտ անոնք Բարշղ զօրավարն ու հայագնդին մեծ մասը փախչելու ստիպեցին, սակայն մէկ ու մէկալ կողմանէ ալ շատ հոգիներ՝ ոմանք անգունդ եւ ոմանք ալ երկինք դացին ու կ'երթային: Սահակ մարզպանն ու Ատրնեքսէ՛հ Պարսիկը գիմացէ գիմաց եկած առիւծներու պէս իրենց նժոյզներուն վրայ կանգնուած էին. երկու անշարժ ու անառիկ վէմեր՝ ո՛չ շանթէ մը եւ ո՛չ անոր սաստիակոծ հարուածէն կրնային շարժիլ կամ անկից վնաս մը կրել: Երկուքն ալ իրենց երկայն նիզակներն երէք անգամ շարժելէն ետեւ, ուժգնութեամբ իրարու վրայ դիմեցին. պարապ ելաւ զարնուիլը. դողդոջուն շառաչմամբ նիզակներուն կտորներն երկիր դամուեցան, քանի մը կտոր ալ բարձրացան երկինք ելան: Այնուհետեւ ըմբիշներն իրենց ամէհի երիվարներովը քովէ քով եկած միացած՝ մէկգմէկ

պատուել կ'ուզէին. իրենց թրերն ալ փշրեցան, ալ գործածելու զէնք չէր մնացած, անկից ետքը թեւն ու բազուկն էր գործողը. ով որ նախ վեր կը հանէր վար կ'իջեցրնէր՝ սաստիկ հարուածն անվրէպ կու տար. հարուածէն՝ ցաւ, ցաւէն՝ մոլեգնութիւն, մոլեգնութենէն՝ այլայլութեան ու գազանութեան մղումներ կը հետեւէին. իրենց ամբողջ մարմինները կը դողդոջային. Սահակ զԱտրներսեհ, Ատրներսեհ զՍահակ գետին կործանել կը փափաքէր. կարծես թէ երիվարաց վրայ կուփամարտիկ կուիւ մը կ'ըլլար: Աերջապէս երկու նահատակներուն զօրութիւններն ալ նուազեցան. բայց Ատրներսեհ աւելի տկարացած, ձիէն ինկաւ ու ահագին բազմութեան մէջէն որոգայթէ մը պրծող թռչնոյ պէս փախաւ, որով եւ Սահակ նորէն հոգի առաւ ու զօրացաւ:

Այսպէս ամէն դի պատերազմը գրգռուած ատեն, Աահան իր աջ թեւին փախուսան ու թշնամեաց գոռոզանալը դիտելով՝ զարհուրելի ձայնով գոռաց. «Արէն Աանանդեցի՛, գնա աջ թեւին թշնամեաց վրայ եւ ան տկարներուն՝ քու ահագին զօրութիւնդ ցուցուր»։ Արէն սաստիկ շփոթութենէն ու յանկարծական խռովութենէն ահուդողի մէջ մտած, իրեն հսկայ ըլլալը մոռցաւ. տկար ու անզօր տղու պէս «Ես չեմ կրնար, վրաս մի վստահիր, պատասխանեց. այսպիսի ատեն ես ինչ կրնամ ընել»։ Ան ատեն Աահան ինք զինքը խաչի նշանով մը կնքելով՝ իր հաւատարիմ երիվարովը վազեց. նժուգին՝ օդը գոռացրնող հովի պէս սրալը բաւական չէր, Աահան անոր վրայ յառաջանալու նշաններ կը ցուցրնէր. ինկաւ մէկէն քաջարին թշնամեաց աջակողմեան թեւին վրայ. հոն հասան երկու զարմանալի եղբարքն ալ՝ Ներսեհ ու Հրահատ

Ամսարականներն եւ անկից ետքը սկսան . . . : Աս
երէք սքանչելի մարտիկներուն արուժեան գործքերն ու
քաջութիւններն ո՞ր ականատես մարդը կրնայ տեղն-
խտեղ պատմել կամ լսելէն ետեւ մտքին մէջ նկարել :
Ո՞վ կրնայ ստորագրել թշնամեաց ահագին բազմու-
թիւնն ու անգթութիւնը, իր հանած խիտ ու թանձր
ամպերու պէս փոշին՝ որն որ երկինքն ու երկիրը կը պա-
տէր, ան սաստիկ գրգռութիւնը՝ որն որ հոգիները հուր
կը վառէր . . . : Առաջին խառնրդին մէջ՝ սաղաւարտ-
ներն ու վահանները կտոր կտոր եղան, նիզակներն ու
սլաքները շառաչելով կոտորտեցան, տեղ մը՝ երիվար-
ներու դիակներ, ուրիշ տեղ մը թափառող ձիերու
խմբեր կը նշմարուէին, ասդին անդին մեռած զինուոր-
ներ պառկած էին, շատ տեղ ալ գեռ շունչ տուող-
ներ, որոնց ողբն ու հեծեծանքը հաղիւ կը լսուէր,
կարծես թէ այլազգի ու այլատեսակ բիւր գազանաց
կռիւ էր եղածը :

Արթաւով աւելի դառն ու խիստ կ'ըլլար խառ-
նուրդը : Թշնամեաց հատու սուրն ու բարկութիւնը
սաստիկ էր, անօթի գայլերու պէս ուրիշին աղիքներովն
իրենց սիրտը յագեցրնել կը փափաքէին, բայց Հայք
անոնց հուրն ու զօրութիւնը մէկ երկու հարուածով
ջղատեցին : Ահան զԱին Խորեանը մեռցուց, շատ
արիներ անդունդ խրկեց եւ ուրիշ դիականց բազմու-
թիւն մ'ալ անոնց վրայ դիզեց. նոյնպէս Ներսէ՛հ Աամ-
սարականն ալ զԱշնասպ իր երիվարէն մղեց գետին
կործանեց ու անարգ վայրենի գազանի մը պէս զինքը
սատկեցուց, ուրիշ քաջ Հայերը՝ զՀրահատ Աամսարա-
կան, զՆերսէ՛հ Երուանդունին եւ զՇաւարշ ծերունին
ու անոնց ըրած սքանչելի գործքերն ուր թողում.
Թշնամեաց ձախակողմեան թեւին ջարդը, ցիր ու ցան

ըլլալն ալ ինչպէս մտնամ. կրնամ արդեօք ըսել որ
ան ահագին հակառակորդաց բանակը Հայք գրեթէ
բոլոր ջնջեցին ու փախուցին . . . : Այսու ամենայնիւ
ըրին: Այնուհետեւ քանի մը տկար ու վատասիրտ
Հայեր ու անոնց հետ մէկտեղ Բարշին ալ՝ Պարսից
փախչիլը տեսնելով, նորէն հողի ու շունչ առին եւ
փախչողներուն ետեւէն ինկան: Թուան անոնց օգնու-
թեան Ներսէս Երուանդունին ու Շաւարշ երեւելին
ալ, եւ Պարսիկներուն զօրքը սահմաններէն դուրս մղե-
ցին. սակայն հոն Պարսից զօրաց գունդ մ'ալ փախ-
չողներուն հետ միանալով՝ դարձեալ կռիւր սկսաւ:
Մէկէնիմէկ Հայերն ու Պարսիկները նորէն անշարժ
կեցան. գոչիւնն ու թնդիւնը նորէն որտաց, դար-
ձեալ պատերազմն ու ջարդը սկսաւ:

Պերիներուն ազատութեան վայրկեանը հասած
էր. զԱւարդ կախելու ատեն՝ Պարսիկ իշխանին գալուն
ու «Աեցէք», պոռալուն ըսպէն աս էր. անկից ետքը
գերիներուն նայող չկար: Աւարդ իր ընկերներովը քիչ
մը հողի առնելէն ետեւ, Աստուծոյ գոհութիւն տուաւ
որ զիրենք մահուան վերջին ժամանակ ազատեց. անկից
ետքը վազեց ու բանտարկեալ կեցած անկան մէջէն
Համազասպին իրեն տուած թուրն առաւ եւ Հայոց
օգնելու գնաց: Պատերազմին խառնաշփոթութեան
ատեն իր ընկերներովը մէկտեղ Հայոց կողմն անցաւ:
Ազատութեան ուրախութիւնը մեծ, սակայն հաւատոյ
ու հայրենեաց համար Պարսից դէմ կռուիլն իր սրտին
չատ աւելի մեծ զուարթութիւն էր: Հայք իրենց նոր
եկած օգնականները դիտելով եւ անոնց մէջ քաջ
ու վառվռուն երիտասարդը՝ զԱւարդ նշմարելով, ապշե-
ցան. զօրաւոր ազդեցութիւն մը՝ կարծես թէ իրենց
սրտին իմաց կու տար անոր ս'իլ ըլլալը: Տուին իրեն ան-

միջապէս յաղթ երիվար մը ու գլուխը սաղաւարտ դրին, որոնցմով Աարդ կրկին կենդանութիւն ստացաւ. եւ ան զարհուրելի խառնրդին մէջ մտնելու ատեն՝ իր եւ ուրիշի մը աչուրներն իրարու զարնուեցան: Սառեցաւ մնաց Աարդ. «Մ՛հ, իմ ազնիւ բարերարս, դուք հո՞ս էք եղեր», պոռաց ու աչքէն ուրախութեան արցունքներ թափելով՝ թեւերը բացաւ, զՆերսէ՛հ երթալ դրկել կ'ուզէր. սակայն Ներսէ՛հ իրեն նշան ըրաւ որ պատերազմելու սկսի եւ ետքը . . . :

Աարդ Երուանդունւոյն առջեւ խիստ կը պատերազմէր. փոթորկալիւ հովի մը պէս յառաջ երթալով՝ դիմացն եկողը գետինը կը կործանէր: Նոյն ատեն Ներսէ՛հին ձայնը զինքն ետ կանչեց. «Աարդ, դոչեց, աջակողմեան թեւին օգնութեան գնա. փութա, աւճապարէ ան նեղ մտնող հայազնդին օգնելու», : Աարդ առանց մտածելու՝ ձին մտրակեց եւ իր ընկերներովն ու բոլոր խմբովը մէկտեղ հոն գնաց:

Շաւարշ իշխանը, որն որ ան հայազնդին գլխաւորն էր, թէպէտ սպիտակալի, սակայն երիտասարդի պէս ու քաջութեամբ կը կռուէր: Պատերազմին բորբոքման ատեն, յանդգնեցաւ քիչ հողւով շատ յառաջ գնաց: Պարսկաց բազմաթիւ գունդ մ'իրեն դիմացն ելլելով՝ գրեթէ իր մնացած բոլոր հաւատարիմները սրերու եւ նետից հարուածներով երկիր կը խորտակէր. գուցէ վայրկենէ մը զինքն ալ՝ զՇաւարշ յաղթանդամն ու սքանչելին իր մշտնջենաւոր ննջարանը խրկէր, թէ որ Աարդ Երուանդունւոյն հրամանաւր շանթարձակ երազութեամբ ան քաջ ու հողելից ծերունւոյն օգնութեան չգար: Երկայն ատեն պատերազմեցաւ Աարդ իրեն անձանօթ եղող ծերունին ազատելու համար. վերջապէս աս միայն կրցաւ յաջողցընել որ անոր վրայ

Թշնամիներէն քանի մը թեթեւ հարուածներ իջնելէն ետեւ, առնուն զինքը կռուէն հեռու տանին ու ապահով տեղ մը դնեն:

Պատանւոյն սաստիկ կրակն ու բոցը Պարսիկները քիչ մը ւքուց, բայց մէկալ կողմանէ ալ աւելի կատաղեցուց. նորէն խիստ ու դաժան կռիւ մը սկսաւ: Ներսեհ փափաքելով նոյն մարտին վերջը տեսնել եւ անձամբ ալ Աարդայ արութիւններուն հանդիսատես ըլլալ, վազեց ան տեղն եկաւ եւ առաքինի պատանւոյն ամէն շարժումն ու գործքը մտադրութեամբ կը դիտէր: Շատոնց արդէն թանձր ու մթին փոշւոյ ամպ մը երկու բանակներն ալ ծածկած էր. Հայք կրկին զօրութեան դէմ կը կռուէին. Թշնամեաց ահագին ոյժը նոյն տեղը ժողվուած էր: Մահացու նետից անձրեւ մը Հայոց ու Պարսից զնդերը թրջած էր. արեան լճի մը մէջ՝ օգնութիւն տեսնողը խիստ պէտք էր ուրախանալ. ասոր համար Հայոց զօրքը Աարդայ բերած նոր օգնութիւնը խրախութեան աղաղակներով ընդունեցաւ: Զարհուրելի կերպով կ'իշխէր երկու զօրաց մէջն ալ մահը: Հայերն իրենց նոր եկած ձեռնառութեամբ հոգի եւ ոյժ ստացան. Պարսիկները Աարդայ սքանչելիքը տեսնելով՝ յուսահատեցան: Աարդ առանց վերք առնելու՝ վերին բազկէ մը պաշտպանուած՝ շարունակ յառաջ կ'երթար. բայց... ո՛հ, յանկարծ... ծանր... սաստիկ հարուած մը անոր գլուխն իջաւ ու իր սաղաւարտն երկու ձեղքեց... Թնդաց դռնչեց մէկ կողման ուրախութիւնը, մէկալ կողման զարհուրանքը. Աարդայ մարմինը, անոր ամէն մէկ անդամը սարսուաց. դժբախտ պատանին ահագին հարուածէն խելքը կորսրնցուցած էր. «Ո՛հ, Աստուած», գոչելով՝ երիվարէն վար իյնալու ատեն, Ներսեհ Երուանդունին կարծեց որ իր սիրե-

լին հողին փշեց : Ինք նորին զօրաց քաջալեր առաւ
ու երկու վայրկենի մէջ Պարսիկները փախչելու եւ
անձնատուր ըլլալու ստիպուեցան : Նոյն ատեն մէկ
կողմանէ ինք , ուրիշ կողմանէ մ'ալ երեւելի Պարսիկ
մը գէպ ի Աարդ վազեցին . երուանդունին պաշտպա-
նութեան սուրը հանեց եւ քիչ մնաց Պարսիկն կուրծքը
կը խոթէր . բայց . . . Պարսիկն իր ամէն զէնքն ու
երկվարը թող աալով , եկաւ Աարդայ ոտքն ինկաւ ու
իր սիրելին եւ առաքինին լալու սկսաւ՝ պատմելով նախ
Ներսէհին մէկերկու խօսքով իր Աարդայ հետ ունեցած
յարաբերութիւնը :

Աս ատենս Շաւարշ առանձնական ու մենաւոր
տեղ մը նստած ցաւոց ու խորունկ մտածմանց մէջ էր :
Իր անծանօթ ազատչին հասակն ու կերպարանքն առ-
ջեւը գալով՝ իր մտաց մէջ հին յիշատակներ կը յարու-
ցանէին : Աահանայ նոր ու մեծ յաղթութիւնը , աս
վերջին պատերազմին մէջ Պարսից ցուցուցած յուսա-
հատական կատողութիւնն ու անոնց կոտորածը զինքն
ըստ մասին կը խառնէին : «Այնպիսի գործքերէն ետեւ ,
կ'ըսէր ինք իրեն , իմ ցանկալի Աարդս՝ Պարսկաստանէն ,
բանտէն կամ մահուրնէն ինչպէս կրնամ ազատ տես-
նել . անշուշտ մինչեւ հիմայ զինքը մեռցուցած պիտ'որ
ըլլան , » :

Շաւարշ այսպիսի խորհրդոց մէջ եղած ատեն՝
Երուանդունւոյն բերնէն իր ազատչին անունը լսեց :
Աս լուրը կարծես թէ ծերունւոյն բոլոր անդամները
կտոր կտոր ըրաւ եւ ամբողջ մարմինն ալ վերքերով
լեցուց , որովհետեւ իբրեւ ստոյգ միտքը դրած էր որ
ան սքանչելի պատանւոյն կեանքը մոլեգին թշնամեաց
հարուածներէն պիտի չազատի : Այսու ամենայնիւ իր
սիրելին տեսնելու փափաքն իրեն ոյժ առաւ ու այս-

պէս գոչեց. «Երթանք, ցանկալի բարեկամ, Աարդին երթանք, անոր հետ մեռնիլ կ'ուզեմ», : Ներսէ՛հ իրեն իմացուց որ պատերազմը լմընցաւ եւ յաղթութիւնն ալ իրենց եղաւ. սակայն կարծելով որ Աարդայ վիճակը գէշ է, չէր ուզեր որ Շաւարշ անոր քովն երթայ, որպէս զի չըլլայ թէ յանկարծական ուրախութիւնը պատանուոյն աւելի մնասէ կամ թէ Շաւարշին անհանգստութիւնն աւելի սաստկանայ : Սակայն Շաւարշ զՆերսէ՛հ կը ստիպէր ու «Թող, բարեկամ, կ'ըսէր, թող անոր երեւնամ. գոնէ իբրեւ անձանօթ միայն անոր դէմքը տեսնեմ», : Ներսէ՛հ զինքը մխիթարեց ու աղաչեց որ քիչ մը համբերէ. «Աարդդ, ըսաւ Շաւարշին, քիչ մ'անհանգիստ է, կեցիր երթամ ես տեսնեմ ինչպէս է, եւ ետքը մէկտեղ կ'երթանք», :

Ներսէ՛հ դեռ Աարդայ քով չգացած՝ երիտասարդին առջեւ դեղեցիկ տեսարան մը բացուած էր : Ողբացող Պարսիկ իշխանն աննշան մարդ չէր. անոր համար Երուանդունին անոր պատմութիւնը լսելէն ետեւ, իրեն սիրոյ նշան մը ցուցուցած՝ Շաւարշին քով գացած էր : Անկից ետքը սկսաւ Աարդ իր մտաց շփոթութենէն արթննալ ու գլխոյ ծանրութենէն թեթեւնալ : Իր սաղաւարտին վրայ իջած ահագին հարուածը գլխոյն չէր հասած, միայն անոր սաստկութիւնն ու թնդիւնն էր զինքը խլացընողը : Աարդ կամաց կամաց աչքը բանալով՝ քովը Պարսիկ մը տեսաւ . . . սակայն ի՛նչ ուրախութիւն ունեցաւ՝ երբ ճանչցաւ որ Երուանդունուոյն ապարանքն եկող պատգամաւորն է. ինք Պարսկաստան բանտի մէջ եղած ատեն՝ վրան գթացողն ու զինքն անկից ազատողն է : Ոտք ելաւ, ինկաւ իր բարերարին վիզը, եւ անոր հետ պաղնուելով՝ հարցուց որ իր քովն ինչպէս եկեր է : «Թէ որ, ըսաւ Աարդ, քեզի մնաս մը

հասած է կամ հայազնդէ մը գերի բռնուած ես նէ, գիտնաս որ անմիջապէս հատուցումը կ'ընդունիս ու ազատ ես :

“⁴ Հայազնդէ մը բռնուած չեմ, պատասխանեց իշխանը, այլ ես իմ կամօքս քեզի եկայ, սիրելի Աւարդ, ան սոսկալի հարուածը տեսնելով : Երբ որ պատերազմը լմրնցաւ ու մէկալնոնք փախչելու սկսան, ես քեզի վազեցի, որպէս զի քու միճակդ իմանամ եւ կը յուսամ որ քեզի պէս առաքինի պատանեկէ մը թողութիւն կ'ընդունիմ” ի հարկէ քեզի դէմ կռուելուս համար” :

Այսպիսի խօսքերէն ետեւ, Պարսիկ իշխանը Աւարդէն խնդրեց որ իրմէ բաժնուելէն ետեւ իրեն դիպածները պատմէ : Աւարդ անոր փափաքը կատարեց . ինք ալ անկից շատ բան իմացաւ եւ դեռ այլեւայլ բաներ լսելու վրայ էր, երբ որ մէկէնիմէկ Ներսէ՛՛՛՛՛՛՛ եկաւ եւ զԱւարդ ուրախացուց : Երուանդունւոյն ներկայութիւնը Աւարդայ սրտին այնպէս սաստիկ ազդեցութիւն ըրաւ որ ցնծումէն ազու պէս սկսաւ լալ : Թէպէտ քիչ մ'առաջ երկուքն ալ մէկզմէկ տեսած էին, սակայն աս կրկին ու մօտաւոր տեսութիւնն երկայն ատենն թէ՛ մէկը թէ՛ մէկալն անշունչ անմռունչ դիմացէ դիմաց կեցուց . անոնց կերպարանաց ու դէմքին վրայ դութն ու սէրը նկարուեցան . վերջապէս իրարու ծոցն ինկան, շատոնց բաժնուած սրտերը նորէն միացան : Առութիւնն ու խաղաղութեան համբոյրը բիւր խօսքերու տեղ բռնեց . եւ երկայն գրկախառնութենէն բաժնուելով՝ Աւարդ այսպէս սկսաւ . “Փա՛ռք Աստուծոյ, որ իմ անձկալի բարերարս մէյ մ'ալ կրցայ տեսնել . աս կենացս մէջ դարձեալ զձեզ տեսնելու յոյսս կտրած էի, սակայն Աստուած աս շնորհքն ալ ըրաւ :

“Աս եւ Շաւարշ, պատասխանեց Ներսէ՛՛՛՛՛՛՛, մարդ-

կան բախտը Աւարողին վրայ դրած էինք մեր ակնկալութիւնը: Աւասիկ զքեզ, սիրելի Աւարդ, շատ արկածներէ ազատեց եւ աս խիստ պատերազմէս ալ անփորձ հանեց: Երթանք այսուհետեւ, աս պատերազմիս ահագնութենէն հեռանանք. մեր ցանկալի հայրենիքն երթանք. եկուր, ալ զքեզ քու սիրելիներուդ տանիմ, բայց ես մինակ չեմ տանիր, այլ քու սիրելի մօրեղբայրդ ալ մէկտեղ կ'առնենք, սքանչելի Շաւարշը՝ որն որ ասկից շատ հեռու չէ:

“Ա՛խ, պոռաց Աւարդ փալփուռն աչուրներով, ո՞ւր է, կ'աղաչեմ հոս կանչեցէք. կամ թէ որ հեռու է նէ, բսել տուէք որ իր որդին . . . Աւարդ զինքը տեսնել կ'ուզէ: Կ'աղաչեմ կը խնդրեմ, իրեն երթանք. իմ տկարութիւնս ոչինչ է. պատերազմի մէջ առած հարուածս Երկինքը գլխէս հեռացուց:

“Շատ մօտ է, պատասխանեց Երուանդունին, կարծածէդ աւելի մօտ է: Աս դժնդակ կռուոյն մէջ իր աչքին առջեւ պատերազմեցար, քու կեանքդ իր կեանքին համար վտանգի մէջ դրիր: Աւարդ, Շաւարշն էր ան՝ որ թշնամեաց ձեռքէն արութեամբ կրցար ազատել. դուն՝ այլադունած ծերունին դաշտի վրայէն մէկդի տանել տուիր. ինքն ալ զքեզ չէր ճանչցած, բայց ետքն իրեն իմացուցի որ իր կեանքն ազատողը դուն ես: Հիմակ ինք շատ աղէկ է, ամենեւին բան մը չունի:

“Բայց ինչո՞ւ համար հոս չիգար, կրկնեց այլայլութեամբ ու ցաւով Աւարդ, ինչո՞ւ մեզմէ հեռու կը կենայ,): Ան ատեն Երուանդունին դուրս ելաւ եւ զՇաւարշ առած՝ նոյն տեղն եկաւ: Աւարդ չէր կրնար տարակուսիլ որ Ներսէսին հետ եկողն ո՞վ է. բոլորովին ապշած անոր՝ կը նայէր, որն որ “Որդեակ ու Աւարդ,՝ դռնէլով՝ թռաւ Աւարդայ գիրկն ինկաւ:

Ճարտար լեզուի կամ գրչի մը անկարելի է այնպիսի տեսիլ մը ստորագրել, ուր երեւան կ'ելլեն բիւրաւոր զգացումներ, ամենաբարձր երկրաւոր երջանկութիւն մը, շատ ժամանակէ վեր մէկզմէկ չտեսնող երկու սիրելի անձանց նորէն տեսնուիլը, կեանք ու վտանգ մահու, ազատութիւն եւ ուրիշ ասոնց նման բաներ: Այնուհետեւ ցաւ ու վիշտ աներեւոյթ եղած էին. նկար մը՝ որուն մէջ այլեւայլ անձանց զգածմունքն ու ձեւերը կը փայլէին, մարդ հեռուէն ալ տեսնելով՝ կը զմայլէր: Աւարդայ դէմքը հեզ ու զուարթ էր, կերպարանքն ու հասակը վայելուչ եւ բարձր. զգեստը զինուորականի ամենեւին նշան չունէր. Աահրճին ամբողջէն ելլելու ժամանակ ամենայն ինչ պարսիկ քաղաքացւոյ մը նման հագած՝ քովը միայն Համազասպայ իրեն տուած թուրը կը կրէր, զորն որ հիմայ քովէն մէկ դի ձգած, իր վրանին տակ՝ կռուոյ մէջ երկու ձեղքուած չքնաղ սաղաւարտին քով դրած էր: Շաւարշան սքանչելի երիտասարդին տեսութեամբը զմայլած, անոր ճակատը համբուրելէն եւ աչուրներէն ալ քանի մը մարգարիտ գետին թափելէն ետեւ, վերցուց զանոնք երկինք ու հոն գամած՝ Բարձրելոյն շնորհակալ կ'ըլլար որ զինքը հասցուց իր երկրորդ որդին նորէն տեսնելու: Երկայն ատեն այսպէս զմայլման մէջ եղած ատեն՝ Ներսէս զանոնք չխռովելու եւ նոյն ուրախութեան մէջ թող տալու համար, քաշուեցաւ քիչ մը հեռու դնաց եւ ինքն ալ շփոթած ու խրախացած անոնց կը նայէր: Անդին Պարսիկ իշխանը նստած՝ սպիտակալի ծերունւոյն, Շաւարշին կը նայէր, ան քաջին՝ որն որ խիստ պատերազմի մը մէջ մտած անհնարին ջարդ տուած էր: Բարերար Պարսիկը՝ Աւարդայ թմբրութենէն ու արթնութենէն եւ մէկզմէկ նորէն ողջ առողջ տեսնելու

ուրախութենէն՝ սաստիկ այլայլութեան մէջ էր, գրեթէ ինք զինքն ալ կորսընցուցած, անոր համար գացած վէժի մը վրայ նստած էր: Ան առեն քանի մը Հայ զինուորներ Պարսկին յառաջագոյն մէկդի թողուցած նժոյգն ու զէնքերն իրեն բերին. երիվարն իր գլխուն վրայ տարածուող ու հովանաւոր ծառին կապեցին, զէնքերն ալ անկից կախեցին ու քովէն մեկնեցան դացին: Ազատաբարոյ իշխանը կամաց կամաց դարձեալ հանդարտելով եւ ան երկու ազգականները տեսնելով՝ մէկ կողմանէ կը զարմանար, մէկալ կողմանէ ալ կ'ուրախանար որ աս սքանչելի վայրկենին գլխաւոր պատճառն ինքն եղած էր: Աս նորանշան ու նկարագեղ դիրքին մէջ չորս հոյակապ մարդիկները կեցած, նոյն զուարթարար ժամուն մէջ, ամէնքը՝ մարդուս աղէտքն ու ցաւերը մոռցընել տուող արբշուութեան մը մէջ ընկղմած էին, մինչեւ վերջապէս դարձեալ արթընցան եւ մարմնով ու մտօք ալ միաբանած կը զուարճանային: Ալ պատերազմն ու հոգերը դադրած էին. անոր համար Շաւարշ ու Ներսէս դեռ Աարդայ սքանչելի ազատութեան պատմութիւնը չլսած, ուղեցին զինքն իր փափաքած, շատոնց տեսնելու տենչացած մարդիկներուն տանիլ ու պարսպ տեղ հոս չդանդաղիլ:

Աարդայ սաղաւարտին վրայ իջած հարուածն ոչինչ էր. Շաւարշայ վէրքերը վտանգաւոր չէին. երկուքն ալ բաւական հանգիստ էին, միայն հայրենիքէն դուրս գտնուիլն ու սիրելի մերձաւորներէն հեռու ըլլալն իրենց մեծ չարչարանք էր: Անոր համար անմիջապէս ճամբայ ելան ու քիչ մ'առենէ ետքը Աարդ ու մէկալ Ազաաները, Արտէն եւ իր բոլոր ծառայակիցները բուն Հայոց բանակը հասան: Միայն Պարսիկ երեւելի իշխանը կամ Աարդայ բարերարը պատանւոյն բիւր

Թախանձանացը չանսալով, շատ արտասուէք թափելէն
ետեւ՝ բաժնուեցաւ Հայոց սահմաններուն քով, եւ
Պարսկաստան գնաց մէյ մ'ալ զՎարդ՝ իր սիրելին ու
առաքինին չտեսնելու համար:

Վարդայ գալստեան լուրը բոլոր բանակը թըն-
դացուց. Մամիկոնեան Վահանայ ու Վասակայ ուրա-
խութիւնն արտաքոյ կարգի եղաւ. իրենց սիրելի եղբորն
ընծայած սիրոյ նշաններն անթիւ անհամար, գութն
ու մեծարանքը չափէն աւելի էին: Սակայն Վահանայ
սրտին ցաւն ու տրամութիւնն ալ սաստիկ էր, վասն
զի զմայրը գէշ վիճակի մէջ թողուցած ու դառնագոյն
գութեր ալ առած էր: Ասոր համար ելաւ ինք ամենէն
յառաջ Տարօն երթալու, որպէս զի թէ որ զԶուիկ դեռ
աշխարհքիս մէջ գտնէ, իրեն յաղթութեան աւետիսը
տայ եւ զինքն առ մեծագոյն ուրախութեան ալ պա-
տրաստէ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ռ .

Ուրախութեան լրումը :

ՄԱՄԻԳՈՆԵԱՆՑ ապարանից մէջ արդէն խրախու-
թիւնը սկսած էր, որովհետեւ Չուիկ իր ծանր
հիւանդութենէն ազատած կ'երեւար : Ան տըր-
տմագին նամակն իր Վահան որդւոյն գրեւէն եւ քանի
մ'որ ծանր հիւանդ ու անզգայ պառկելէն ետեւ, նորէն
սկսաւ հանդարտութեան ու հանգստութեան նշաններ
ցուցընել եւ օր ըստ օրէ կ'աղէկնար :

Չուիկ ան դժնգակ ու վայրենի պատերազմին ա-
տենն ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ աղօթել
ուստի ստէպ Արտաշէս որդւովը մէկտեղ խենեկի մը
մէջ փակուած՝ անձկութեամբ ու արտասուօք Աստու-
ծոյ կ'աղաչէր որ աս կռիւն ալ յաջողութեամբ լմըննայ,
որպէս զի կարենայ իր սիրելի որդիքը տեսնել, կարող
ըլլայ աշխարհքը՝ խաղաղ, կրօնքը դարձեալ իր առաջին
պայծառութեան մէջ տեսնել : Այսպիսի աղօթքէ մը
ետքը, երկուքն ալ կ'ելլէին ու մէկզմէկ մխիթարել կը
ջանային, սակայն ինչ մխիթարանք, որպիսի վեհերոտ

ակնկալութիւն : Չուիկ Աահանայ քաջութիւնը գիտէր , սակայն թշնամեաց ոխն ու կատաղութիւնն ալ լրած էր : “Ո՛հ , կ'ըսէր ինք իրեն շատ անգամ , գուցէ ան՝ վերջին անգամ եղած ըլլայ . . . դառն բաժանում , մշտնջենաւոր անջատում եղած ըլլայ ան վերջի գիշերուան բաժանումը . . . ա՛խ , կարող ըլլայի զղջացեալ որդւոյս եւ հաւատոյ մէջ եռանդուն եղող որդւոյս հրաժարական ողջոյն մը տալ ,” : Չուիկ ասոնք մտածելով մէկ կողմանէ կը հալէր կը մաշէր , մէկալ կողմանէ ալ ուրախ էր , որ այսպիսի առաքինի որդի ունի . եւ ան տրամութիւնն ալ փարատելու համար , ուրախ զուարթ ըլլալու համար , երբեմն երբեմն յատակ ու պարզ օդը կ'ելէր կը զբօսնուր :

Այսպէս օր մը որդւոյն հետ դարձեալ պտրտելու՝ անոր հետ խօսակցելու ժամանակ “Այնպէս չէ՞ մի , Ա՛րտաշէս , ըսաւ իրեն , Աստուած ամէն բան կը հոգայ . մարդկային երջանկութիւնն ու դժբախտութիւնն Անոր ձեռքն են . ուրեմն Անոր յանձնենք աս մեծ պատերազմներուն յաղթութիւններն ալ եւ Աահան ու Աասակ եղբարցդ բախտը : Բարձրելոյն կամքը յաւիտենական օրէնք է , բոլոր իր ըրածներն ալ բարի , նաեւ անոնք՝ որ մեր կամացը հակառակ են :

“Այնպէս է , սիրելի մայր ,” պատասխանեց Արտաշէս , եւ եղբարցն երջանիկ ու դժբախտ վիճակը միտքը բերելով՝ կարմրայտ գէմքին վրան շատ արցունքներ սփռեց : “Բոլոր մարդիկ եւ ուրիշ բաներն Աստուծոյ ձեռքն են եւ առանց Անոր կամաց ու գիտութեան եւ ոչ գլխոյ մազ մը երկիր կ'իյնայ . . . :

“Միտ դիր , Ա՛րտաշէս , մտիկ ըրէ , ինչ է ան աղաղակը , ան հեռուէն եկող հնչիւնները ,” : Կամաց կամաց թռչող հեծելոց գունդ մ'աւելի աղէկ երեւնալու

սկսաւ, որուն բերնէն «Յաղթութիւն, յաղթութիւն»,
ձայնը կը թնդար: Աւհան՝ որն որ նոյն վաշտին առաջ-
նորդն էր, կարծես թէ թեւ առած՝ օդի մէջ կը սրանար
ու շատ հեռուէն իր մայրը տեսնելով. «Բարեկամք,
գոչեց, ան երկու պորտոզներէն մէկը Չուիկ մայրս է,
ան է», ու մէկալներէն բաժնուիլ կ'ուզէր եւ երթալ
մօրն առողջութեան ուրախակից ըլլալ, մեծ յաղթու-
թիւններն աւետել եւ Արդայ դարուստն ալ յայտ-
նել: Սակայն Հրահատ Կամսարականը զինքը չթողուց.
«Բարեկամ, ըսաւ, գուցէ Չուիկ իր ծանր հիւանդու-
թենէն նոր ելած ըլլայ. կրնան իրեն այսպիսի արտաքոյ
կարգի ուրախութեանց գէպքեր մեծ վնաս ընել»,
Աւհան՝ Կամսարականին խօսքերուն անսաց, յառաջ
երթալու տեղ՝ կամաց կամաց ետ քաշուելու սկսաւ:

Աւհանայ գնդէն շատ հեռու չէր մէկալ երեւելի
քաջաց խումբն ալ, որուն մէջէն նոյնպէս Շաւարշ,
որ դեռ Աւհանայ եւ ուրիշ շատերուն ալ անծանօթ
էր, կը փափաքէր յառաջ երթալ շատ տարիներէ վեր
չտեսած քոյրը տեսնել ու այնչափ ժամանակուան հե-
ռաւորութեան դառնութիւնը մէկ վայրկենի մէջ քաղ-
ցրացընել. բայց զինքն ալ Ներսէս արգելեց ու աղաչեց
որ քաշուի բազմութեան մէջ պահուրտի:

Նեժեւոյ գնդերն ետեւէ ետեւ կը մօտենային:
Չուիկ ու Արտաշէս իսկզբան կը վախնային որ եկողները
թշնամիք չըլլան. սակայն վախը շուտ մ'արտասուա-
խառն ուրախութեան փոխուեցաւ, վասն զի ծանօթ
մարդիկ էին մօտեցողները: Մէկէնիմէկ Արտաշէս «Աւ-
հան, Աւհան, եղբայր», պոռալով վազել կ'ուզէր.
Չուիկ «Ո՛րդեակ, սիրելի Աւհան, դո՛ւն ես եղեր»,
գոչելով՝ անոր երթալ կը բաղձար: Բայց դեռ եր-
կուքն ալ իրենց տեղէն չշարժած, Աւհան թռաւ

անոնց հասաւ ու մօրը գիրկն ինկաւ. «Ա՛խ, Աստուած, ըսաւ մեղմ ձայնով, ինչ երջանիկ վայրկեան է աս, ինչ անասհման ուրախութիւն. չէի կարծեր, ցանկալի մայր, որ մէյ մ'ալ տեսնեմ զքեզ. չէի յուսար որ զքեզ տեսնելու արժանի ըլլամ», : Ահայն ասոնք զրուցեց ու լռեց : Մայր եւ որդի լռութեան մէջ ընկղմեցան. իրենց սրտերն առատ ցնծումով զեղուած էին. անոնց լեզուն քաղցր խօսքեր բխելու տեղ՝ աչուրներն անոյշ աղբիւրներ կը բխէին :

Աս տեսարանը շատ, շատ երկայն տեւեց, մինչեւ որ Ահայն նորէն լռութիւնը կտրեց ու մայրը պատրաստելու համար այսպէս սկսաւ. «Սիրելի մայր, քու ուրախութիւնդ դեռ կատարեալ չէ. մինչեւ հոս գալու աշխատութեանդ պէտք է որ ուրիշ հատուցում մ'ալ ըլլայ :

«Ա՛խ, որդեակ մեծ է զքեզ դարձեալ տեսնելուս ուրախութիւնը. բայց եթէ կարելի է նէ՛ պատմէ ինծի ուրիշ լուր մ'ալ, որով խրախութիւնս կատարեալ ըլլայ կամ որպէս զի Աստուծոյ աւելի շնորհակալ ըլլամ՝ մեզի ըրած հազարումէկ բարերարութեանցը համար :

«Ախ գոհութիւն տանք Աստուծոյ, պատասխանեց Ահայն, որ աս յաղթութիւններն ալ մեզի շնորհեց. ասկից զատ . . . պատրաստուէ, մայր, ուրիշ հաճոյական լրոյ մ'ալ : Եղբայրս, . . . Աարդ՝ անուշահոտն ու առաքինին, Աստուծոյ օգնութեամբը, ես ալ կերպը չեմ գիտեր, խիստ կապանքներէ ու շղթաներէ, զարհուրելի բանտէ մը եւ ամրապարիսպ տեղերէ, այնչափ ասպարափակ պահապանաց զնդերէ ու թշնամեաց երկրէն ազատելով՝ Հայաստան եկաւ. հոս, սիրելի մայր, աս տեղս զինքը կը տեսնես ու կը գրկես. կարծեմ աս գաշտէն շատ հեռու չէ :

«Ի՛նչ, կանչեց զարմանալով Չուիկ, հեռու չէ՞ :
Չբուցէ, ո՛ւր է, ո՛ւր է. երթամ զինքը դանեմ . . . :
Ա՛հ, ցանկալի Աարդ, ո՛ւր ես, ինչո՞ւ կը ծածկես
զքեզ. եկուր. մի վախնար որ այլայլելով վնասուիմ.
. . . բարեկամներ, կ'աղաչեմ հոս կանչեցէք . . . » :

Աս գորովալիւր խօսակցութեան ատեն, գեղեցիկ
ու զարդարուն, իշխանական ու վայելչազեղ զինուո-
րական հագուստով՝ ձիւնահեր ազնիւ ծերունի մ'եկաւ
մէջտեղը կեցաւ եւ ուրախութեամբ ամենուն սիրոյ
ողջոյն մը տուաւ : Ատոր վրայ ամէն մարդ, մանաւանդ
Աահան ապշած կը նայէր, եւ իր սրտին մէջ սիրոյ
ազգեցութիւն մը գրգռուած, ան ծերունւոյն ճակատին
վրայ մերձաւորութեան կնիքը դրոշմուած կը տեսնէր :
Աքանչելի ծերոյն աչաց վրայ արտասուքը կը դողդո-
ղար : Ինքն ալ ընելիքը չէր գիտեր. որո՞ւն վազէ, զով
գրկէ, թէ՛ մէկը թէ՛ մէկալն ու բոլոր անձանօթ մեր-
ձաւորներն ալ իրեն ս'վ ըլլալը գիտնալ կ'ուզէին
Աերջապէս շարժեցաւ ինք ու Չուիկայ դէմ գնաց եւ
ուրախութեան աղաղակով մը «Քոյր, սիրելի Չուիկ»,
կանչելով, անոր ծոցն ինկաւ . անկից թռաւ Աահանին
ու զինքը գորովոյ համբոյրներով համբուրեց : Աու լար
ու կը հեծեծէր բախտաւոր ծերունին իր քաջ քեռ-
որդւոյն կուրծքն ընկղմած, վասն զի կը տեսնէր որ
Աահանայ ապշութիւնը սաստիկ էր, անոր յորդառատ
ողբը զինքը կ'ողողանէր, եւ իրարմէ բաժնուելու հա-
մար ժամեր ու ժամեր պէտք էր :

«Պատուական ազնիւ ծերունի, ի՛նչ ըսիք. ար-
դեօք ճշմարիտ է : Ես ձեր քեռորդին. դուք իմ մօրեղ-
բայրս. ինչպէս կրնայ ըլլալ. արդեօք երազ կամ տե-
սի՞լ կը տեսնեմ, ստոյգ է . . . հապա ինչո՞ւ համար
յառաջագոյն չձանուցիք ինձի : Ես, սիրելի Շաւարշ,

ես շատոնց զձեզ գերեզման կը կարծէի, իմ երջանիկ
հօրս քով կը համարէի . . . : Դուք Աարդ եղբօրս ազա-
տիչն ու դայեակը չէք» :

«Այս եմ, ցանկալի Աահան, պատասխանեց Շա-
արշ . դեռ կենդանի եմ, տեսիլ ու երազ չես տեսներ .
Շաւարշ մօրեղբայրդ է տեսածդ : Ես ան ատեն զԱարդ՝
մանուկ ազատեցի . Աարդ հիմայ զիս՝ ծերունի ազա-
տեց» . ըսաւ ու նշան մը տարով՝ մէկէն բաղմութեան
մէջէն՝ վայելագեղ ու հրեշտականման, խայտակն ու
բարձրահասակ երիտասարդ մը սրացաւ . գոչելով ու
սասնըլով Չուիկին գիրկն ինկաւ . «Սիրելի մայր, ազնիւ
մայր . ա՛հ, քանի՛ ամաց շրջաններ անցան որ չտեսայ
զքեզ . կամ ան մանկութեան հասակին մէջ ինչպէս
տեսայ . այսու ամենայնիւ դուն ես, ցանկալի մայր .
սիրտս կը սիրէ զքեզ, միտքս կը ճանչնայ զքեզ . . . :

«Ա՛հ, Երկինք, Երկինք, պուաց ան ատեն Չուիկ . . .
քու քովդ եղած երջանկութիւնները հիմակուրնէ՞ մեր
վրայ կ'ուզես զեղուլ . . . : Արդեօք վերին ճաշակն ինչ
պիտ'որ ըլլայ : Ուրեմն ալ փափաքելու բան չմնաց . . .
հազիւ կը հաւատամ որ Աարդ սիրելի որդիս հոս է ե-
կած ու ծոցիս վրայ կռթընած» . ըսաւ եւ զԱարդ նո-
րէն համբուրելով՝ անկից բաժնուեցաւ : «Դուն ես, սի-
րելի, սիրուն որդեակ, կրկնեց Չուիկ, սիրտս իմաց կու
տայ : Ա՛խ, գիտնայիր որ քանի՛ ու քանի՛ արցունք թա-
փեցի քեզի համար . բայց ալ գաղբեցան . ասկից ե-
տեւ ալ տրտնջելու նիւթ չունիմ, փափաքելու բան
չունիմ . . . այսուհետեւ մէկ բան միայն կը խնդրեմ Աս-
տուծմէ՛ երթալ զԻնքը տեսնել, անձկալի Հմայելիս
հետ միանալ» :

Չուիկ իր խօսքերուն մէջ ցաւալի յիշատակ մ'ալ
մէջ բերաւ, սակայն ոչ ինք կատարեալ եւ ոչ ալ մէ-

կալնոնք անոր միտ դրին . անոր համար ինքն ալ նորէն առաջին խրախուժեան մէջ ընկղմած . «Գնա, որդեակ, ըսաւ Աարդին, աճապարէ՛ք ու մօրեղբօրդ Շաւարշին բազուկներն ինկիր, վասն զի ան ալ Աստուած մեզի շնորհեց» :

Աարդ անմիջապէս վազեց զՇաւարշ գրկեց, իր սիրելի սնուցչին ու հօրը ձեռուրները կրկին եւ կրկին համբուրեց . եւ մէյ մը մօրն ու եղբարցը կը վազէր, մէյ մը Շաւարշին ու Երուանդունւոյն կը դիմէր : Ազնիւ ծերունին ալ երբեմն ասոր երբեմն անոր կ'երթար եւ շատ տարիներէ վեր չտեսած բարեկամներն ալ ողջունելէն ետեւ, նոյն կանաչազեղ դաշտին վրայ ծունկ եկաւ, ձեռուրներն ու աչուրներն երկինք վերցուց . իր օրինակին բոլոր բազմութիւնը հետեւելով՝ մէկերկու վայրկենի մէջ լուսութիւնը տիրեց : Գաշտը՝ տաճար, անոնց սիրտը խորան եղած էր, ուսկից որ եռանդնալից պաղատանք ու շնորհակալութիւնք կը բխէին ու սրտին խորին անդունդներէն երկինք կը բարձրանային : Ասոր նկարը մտաց առջեւ ունենալու համար, նոյն սրտաշարժ ու շքեղ տեսարանին հանդիսատես ըլլալու էր :

Մամիկոնեանց ուրախութեան լրումն աս էր . այնուհետեւ մայր ու որդիք, ազգականք ու բարեկամք Մամիկոնեանց ապարանքն երթալու ատեն, ամէնքն ալ առանց բացառութեան՝ ապշութեան ու զմայլութեան մէջ էին : Ահհան՝ որն որ Աարդ եղբօրը դալուստը գիտէր ու մէկալներն ուրախացընել ու ապշեցընել կ'ուզէր, անոնցմէ քիչ չչարժեցաւ : Բոլոր Հայոց աշխարհքը նորանոր յաղթութեանց ու Աարդայ դալատեան լուրը լսելով՝ ուրախութեան տօներ ու հանդէսներ կը կատարէր : Ամենուն բերանը քաջ Ահհանայ անունն էր, որն որ կրօնի ազատութիւնը նորէն հաստատեց .

մեծին ու պղտիկին խօսքերը Աարդայ Մամիկոնենոյ
հրաշալի աղատութեան վրայ կը դառնային :

Աարդ իր հայրենի տունը հասնելէն ետեւ, պատ-
մել տուաւ իր սիրելիներուն իրենց պատմութիւնը .
Շաւարշէն լաւ աղէտալի դէպքերն ու նկարագրու-
թիւնները նորէն լսեց, ամենէն ետքը ինքն ալ նկա-
րագրեց իր սքանչելի արկածները, որոնց վերջը Աստու-
ծոյ հզօր բազկաւր տեսած էր : Ուստի երբեք մտքէն
չէր հաներ իր զարմանալի երկրորդ հօրն ու դաս-
տիարակին ան խօսքերը՝ զորոնք իրեն շատ հեղ կըր-
կնած էր . «Ինչպէս՝ Աստուած, կ'ըսէր ստէպ ծերունին,
երկնից կամարին վրայ աստեղաց ընթացքն ընել կու-
տայ, ինչպէս՝ ծովու եզերքին վրայ եղած անթիւ ան-
համար աւազը կը համրէ ու անոնց թիւը դիտէ, նոյն-
պէս մարդկան անչափ բազմութիւնը ձեռքէ չիթողուր,
անոնց ամենուն կարօտութիւնն ու վիշտը ճանչնալով
կը հոգայ» :

Աարդ այնուհետեւ իր սիրելիներուն հետ շատ եր-
ջանիկ օրեր անցուց, խաղաղ ու հանգստաւէտ տա-
րիներ տեսաւ . անոնց շատին երկինք երթալէն ետեւ
ալ՝ ինք երկայն ամաց շրջաններ ունեցաւ, որոնց մէջ՝
առաքինի ու հզօր, Մամիկոնեան անուան արժանի
սպարապետ ու մարդպան եւ իբրեւ Տարօնոյ փոքրիկ
թագաւոր կը փայլէր ու կը ծաղկէր :

Յ Ա Ն Կ

ԳԼՈՒԽ Ա.	Մենութիւն	1
ԳԼՈՒԽ Բ.	Տխուր գիշերուան հիւրերը	10
ԳԼՈՒԽ Գ.	Յաւալի բաժանման վայրկեան	25
ԳԼՈՒԽ Դ.	Անակնկալ ազատութիւն	34
ԳԼՈՒԽ Ե.	Երջանկութիւն ու երկնաւոր պսակ	44
ԳԼՈՒԽ Զ.	Ուրախութիւն եւ վիշտ	51
ԳԼՈՒԽ Է.	Յանկարծական տեսութիւն	61
ԳԼՈՒԽ Ը.	Ներսէհ Երուանդունւոյն ապարանքը	71
ԳԼՈՒԽ Թ.	Սաստիկ ցաւ ու գոյժ մը	82
ԳԼՈՒԽ Ճ.	Աւազակաց բոյն	93
ԳԼՈՒԽ ՃԱ.	Վրէժխնդրութիւն ու կապանք	100
ԳԼՈՒԽ ՃԲ.	Քննութիւն	109
ԳԼՈՒԽ ՃԳ.	Ջեղջ ու թողութիւն	119
ԳԼՈՒԽ ՃԴ.	Տխրութիւն ու անջատում	125
ԳԼՈՒԽ ՃԵ.	Ուրացութեան գոյժ	133
ԳԼՈՒԽ ՃԶ.	Բանտարկութիւն ու ազատութեան նշոյլ	138
ԳԼՈՒԽ ՃԷ.	Փախուստ	147
ԳԼՈՒԽ ՃԸ.	Կենդանացած խիղճը	155
ԳԼՈՒԽ ՃԹ.	Հիւրընկալ ամրոց մը	168
ԳԼՈՒԽ Ի.	Կրկին գերութիւն	184
ԳԼՈՒԽ ԻԱ.	Կռիւ կռուոյ վրայ	192
ԳԼՈՒԽ ԻԲ.	Ուրախութեան լրումը	206

1	17
10	18
20	19
30	20
40	21
50	22
60	23
70	24
80	25
90	26
100	27
110	28
120	29
130	30
140	31
150	32
160	33
170	34
180	35
190	36
200	37
210	38
220	39
230	40
240	41
250	42
260	43
270	44
280	45
290	46
300	47

Յ Ո Ւ Յ Ե Կ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ՁԲՕՍԵԼԻ ՏԵՏՐԱԿԱՑ

- Ա. Ճառ վասն Հայրենասիրութեան :
- Բ. Քր. Կոլոմբոս, կամ Ամերիկայի գտնուիլը . Ա :
- Գ. Պիոս Թ.ին մէկ տտե՛նախօսութիւնը եւ Աւստրիայի եւ պիսկոպոսաց հովուականը :
- Դ. Քր. Կոլոմբոս . Բ :
- Ե. Համառօտ օգերեւութարանութիւն :
- Զ. Քր. Կոլոմբոս . Գ :
- Է. Բարոյական վէպեր, կամ տղոց սիրտը կրթելու յարմար պատմութիւններ . Ա :
- Ը. Յովհաննա տ'Արգ, կամ Օրէանի օրիորդին պատմութիւնը :
- Թ. Առօջութեան կանոններ :
- Ժ. Բարոյական թատրոններ . Ա :
- ԺԱ. Տրդատայ առանձնանայր, վերջին օրերն ու մեռնիլը :
- ԺԲ. Արեւելեան Յիշատակագիրներ . Ա :
- ԺԳ. Բարոյական վէպեր . Բ :
- ԺԴ. Փեռն . Գորգէզ, կամ Մեքսիկոյի առնուիլը . Ա :
- ԺԵ. Դաստիարակ մանկանց, կամ բարոյական խորհրդածութիւնը տղոց համար :
- ԺԶ. Փեռն . Գորգէզ . Բ :
- ԺԷ. Բարոյական վէպեր . Գ :
- ԺԸ. Փեռն . Գորգէզ . Գ :
- ԺԹ. Ներսէս Մեծ եւ Հոյաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը :
- Ի. Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց . Ա :
- ԻԱ. Տարւոյն Դ . եղանակները, կամ նկարագիր պատմութեան . Ա :
- ԻԲ. Բարոյական թատրոններ . Բ :
- ԻԳ. Արտաշեսեան Արտաւազդայ բարքն ու վախճանը :
- ԻԴ. Տարւոյն Դ . եղանակները . Բ .
- ԻԵ. Բարոյական վէպեր . Դ :
- ԻԶ. Տարւոյն Դ . եղանակները . Գ :
- ԻԷ. Միրզայեան Մանուկ Պէյին վարուց պատմութիւնը :
- ԻԸ. Տարւոյն Դ . եղանակները . Դ :
- ԻԹ. Արկածք Աարդայ Մամիկոնեան . Ա :
- Լ. Ձուարձակք Բնապատմութեան . Ա :
- ԼԱ. Արկածք Աարդայ Մամիկոնեան . Բ :

